

MASSA

COMMUNICATIE '85

INHOUD NR. 1, JAARGANG 13, 1985

Pag. 2

Drs. L.C.J. Vogels

Interpersoonlijke communicatienetwerken – Een inleiding.

Pag. 18

Mr. drs. F.W. Winkel

Kranteberichten over criminaliteit: discriminerende invloeden van misdaadnieuws.

Pag. 32

ONDERZOEK

Dr. J.Th.J.M. Willems

Over de invloed van persberichten.

BIBLIOTHEEK I.E.S.P.

FAC. SOCIALE WET.

Van Evenstr. 2 B
3000 LEUVEN

Pag. 36

DISCUSSIE

W.H. Nijhof

Proefschrift over overheidsvoorlichting toont te weinig politieke diepgang.

Pag. 48

Dr. J. Katus

Voorlichtingsideologie en voorlichtingskunde.

MASSA

COMMUNICATIE '85

uitgegeven door de

STICHTING ONDERZOEK MASSACOMMUNICATIE (SOM)

Onder redactie van:

prof. dr. J.J. van Cuilenburg, prof. dr. J.H.J. van den Heuvel, prof. dr. J.G. Stappers,
drs. J. Wieten, dr. C.M.J. van Woerkum

Raad van Advies:

prof. dr. J.C. Arnbak, prof. dr. J.Th.M. Bank, prof. dr. E. de Bens, drs. J. Bierhof,
dr. H. de Bock, prof. dr. L. Boone, prof. mr. H.J.M. Boukema,
prof. dr. ir. J.L. Bordewijk, prof. dr. G. Fauconnier, prof. dr. C.J. Hamelink,
drs. P.M. Hendriksen, prof. dr. G.M. Kok, prof. dr. W.F. van Raay,
drs. A.M.M. Rennen, prof. dr. N. Röling, dr. O. Scholten, mr. G.A.I. Schuyt,
drs. J. Servaes, prof. dr. G.M. van Veldhoven, dr. T.H.A. van der Vliet,
dr. A.A. Wentink

BIBLIOTHEEK I.E.S.P.
FAC. SOCIALE WET.
Van Evenstr. 2 B
3000 LEUVEN

Sekretariaat:

J.L.J. Janssen en drs. P.W.M. Rutten
Postbus 258, 6500 AG Nijmegen, tel. 080-512372

Auteurs die kopij willen toezenden wordt verzocht vooraf contact met het sekretariaat op te nemen.

Administratie en druk:

Drukkerij-Uitgeverij H. Gianotten bv
Bredaseweg 61 5038 NA Tilburg, tel. 013-425050, giro 1085553
Opgave van nieuwe abonnementen en adreswijzigingen uitsluitend te richten aan dit adres.

Abonnementen:

- Gewoon abonnement : f 78,75
- Abonnement buitenland : f 99,75
- Studentenabonnement : f 60,—
- Los nummer : f 15,—
- Dubbel nummer : f 30,—

Advertenties:

prijzen: 1/1 pag.: f 300,—; 1/2 pag. f 165,—; drukspiegel 12,9 x 19 cm
korting bij herhaalde plaatsing

Binnen het onderzoek naar openbare communicatie bestaat een traditie die de verspreiding van boodschappen in een populatie bestudeert. In deze traditie zijn twee categorieën van auteurs te onderscheiden. De ene categorie ziet de verspreiding van boodschappen als effect en gevolg van massamedia. Dat leidt tot nadruk op onderzoek van activiteiten van de geïnstitutionaliseerde massamedia. De andere groep vindt het gezamenlijke interpersoonlijke verspreidingsproces van boodschappen, en daarmee het openbaar geraken, belangrijker. Deze laatste categorie van auteurs maakt onderscheid in een formeel communicatiecircuit, bestaande uit de geïnstitutionaliseerde massamedia en een informeel communicatiecircuit bestaande uit de gesprekken tussen mensen.¹⁾ Het onderzoek van deze auteurs richt zich vooral op de inhoud van deze gesprekken en de verspreiding hiervan in een populatie. Zij gaan ervan uit dat deze inhoud en verspreiding zowel een oorzaak als een gevolg van uitzendingen door massamedia kunnen zijn. Ook is denkbaar dat gesprekken tussen mensen onderwerp worden van massamediale uitzendingen. Gesprekken die een gevolg zijn van bijvoorbeeld t.v.-uitzendingen beginnen vaak met de vraag: "Zeg, heb jij gisteravond dat en dat. . . ook gezien?" Gesprekken die massamediale uitzendingen tot gevolg hebben komen in de berichtgeving terug als "niet-officiële bronnen". Daarnaast kunnen gesprekken over totaal andere onderwerpen gaan dan die waarover de massamedia in de periode berichten. Het informele circuit is in staat relatief autonoom te functioneren ten opzichte van het formele circuit.²⁾ Boodschappen verspreiden zich ook zonder hulp van een formeel circuit binnen een populatie. Sterker nog, in enkele gevallen

is het zelfs waarschijnlijk dat boodschappen die aangeboden zijn door de massamedia geweigerd zullen worden door (onderdelen van) een populatie omdat daar een informeel circuit bestaat,³⁾ dat zijn eigen ordeningsprincipes kent. Dit gegeven is van belang voor onder andere de voorlichting. Het is gebleken⁴⁾ dat door voorlichters gestelde prioriteiten sterk af kunnen wijken van door burgers gestelde prioriteiten. Dit resulteert in het weinig effectief zijn van voorlichtingscampagnes.

De ordeningsprincipes hangen samen met de kanalen waarlangs boodschappen zich kunnen verspreiden en met de inhoud van boodschappen. Uit literatuur⁵⁾ blijkt dat mensen de neiging hebben vooral gesprekken te voeren met personen die bepaalde kenmerken met hen gemeen hebben zoals geslacht, religie of beroep. De verspreiding van boodschappen verloopt niet alleen via deze directe contacten met personen; boodschappen kunnen zich ook indirect, via tussenpersonen, verspreiden. Daarom is het mogelijk te spreken van communicatienetwerken binnen een populatie. Het informele communicatiecircuit kan beschouwd worden als het geheel van directe en indirecte communicatieve contacten die individuen ter beschikking hebben: het totaal van de persoonlijke communicatienetwerken. De manier waarop persoonlijke communicatienetwerken "in elkaar grijpen" is medebepalend voor de verspreiding van boodschappen in een populatie ("kanaalaspecten"). Daarnaast bepalen de gemeenschappelijke belangstelling en gemeenschappelijke belangen⁶⁾ zoals deze voorkomen in het informele circuit de verspreiding van boodschappen in een populatie ("inhoudsaspecten"). In het voorliggende betoog staat het

informele circuit en zijn relatieve autonomie ten opzichte van het formele circuit centraal. Met name zal aandacht worden besteed aan het verspreidingspotentieel voor boodschappen dat een informeel circuit in zich heeft. Dit potentieel wordt actief in situaties waar onder de mensen onduidelijkheid bestaat over bepaalde gebeurtenissen,⁷⁾ of waar het formele communicatiecircuit een onvoldoende berichtgeving verzorgt over gebeurtenissen waarvoor een gemeenschappelijke belangstelling bestaat of die een gemeenschappelijk belang raken.

Het Convergentiemodel

Een theoretisch kader waarbinnen het verspreidingspotentieel van het informele circuit beschreven kan worden is het convergentiemodel van Rogers en Kincaid.⁸⁾ In het convergentiemodel wordt communicatie omschreven als een proces waarin participanten samen informatie scheppen en met elkaar informatie delen, die gericht is op het bereiken van wederzijds begrip.⁹⁾ Hieraan dient toegevoegd te worden dat het onderwerpen betreft waarvoor gemeenschappelijke interesse bestaat en gemeenschappelijke belangen in het spel zijn. De door Rogers en Kincaid gehanteerde omschrijving van communicatie heeft tot gevolg dat geen begin of einde waar te nemen valt aan de gebeurtenissen: het geheel krijgt pas betekenis door onderlinge relaties, die opgeteld anders zijn dan de som der delen. Informatie en wederzijds begrip zijn de hoofdelementen in het model: het met elkaar delen van informatie door twee participanten leidt mogelijkerwijs tot een informatieproces dat wederzijds begrip, overeenstemming en/of gezamenlijk handelen tot gevolg heeft.

Ook Rogers en Kincaid onderkennen de rooskleurige visie op communicatie die ten grondslag ligt aan hun model. Zij merken dan ook op dat elk bestanddeel zijn spiegelbeeld op kan roepen: zowel wederzijds begrip als onbegrip is mogelijk.¹⁰⁾ Een indivi-

dueel informatieproces wordt tot menselijke communicatie als twee (of meer) personen het gemeenschappelijke doel hebben om elkaar te begrijpen, al is het maar voor een korte periode.

Het algemene doel van menselijke communicatie is te komen tot een definitie van de realiteit zodat deze begrijpelijk wordt. Na het bereiken van overeenstemming over de definitie is het pas mogelijk andere menselijke doeleinden te bereiken. Met "realiteit" is hier niet de realiteit in directe zin bedoeld maar boodschappen over de fysieke realiteit. Volledig wederzijds begrip zal moeilijk te verwezenlijken zijn vanwege mogelijk optredende storende factoren verbonden met het uitwisselen van boodschappen. De communicatie stopt op het moment dat voor het bereiken van een bepaald doel een voldoende niveau van wederzijds begrip is bereikt. Via meerdere cycli van boodschapuitwisseling kunnen individuen naar elkaar toegroeien zodat het optreden van storende factoren minder voorkomt. Na verloop van tijd kan de informatie-uitwisseling een dusdanige graad van nauwkeurigheid bereiken dat het wederzijdse begrip binnen de individuele tolerantie marges raakt en gezamenlijk handelen mogelijk wordt.

Een communicatieproces in het convergentiemodel begint met "en dan. . ." om aan te geven dat geen absoluut begin te onderscheiden valt. Een individu (A) heeft de keus zijn vroegere ervaringen te betrekken in het delen van informatie met individu (B). Nadat B de door A gevormde boodschap¹¹⁾ waargenomen en geïnterpreteerd heeft kan hij besluiten te antwoorden met een voor A bedoelde boodschap. "En dan. . ." is het de beurt aan individu A om de nieuwe boodschap te interpreteren, hierna kan A zich weer "openbaren" met een volgende boodschap over hetzelfde onderwerp. Dit proces wordt voortgezet totdat een voldoende wederzijds begrip over het onderwerp is bereikt om een voor ogen staand doel te kun-

nen bereiken. Convergentie is de tendens van twee (of meer) individuen zich in de richting van eenzelfde punt te begeven, of de tendentie van een individu zich in de richting van een ander individu te bewegen om zich te verenigen in een gemeenschappelijk belang of gemeenschappelijke doelstelling. Divergentie is de tendens zich op deze punten van elkaar te verwijderen. Belangrijkste voorwaarde van convergentie is dat er een (eventueel gemeenschappelijk) doel bestaat voordat informatiecircuits, de communicatienetwerken, kunnen ontstaan. Het model beschouwt communicatie als een dynamisch proces gekenmerkt door rolwisseling tussen zender en ontvanger. De nadruk ligt op (wederzijds afhankelijke) communicatierelaties tussen deelnemers aan communicatie in plaats van een eenzijdige nadruk op of de zender of de ontvanger van boodschappen. Boodschappen worden in dit model niet meer beschouwd als fysieke objecten die verspreid worden en raken, maar er is sprake van "sharing" (het met elkaar delen) van informatie in het verspreidingsproces van boodschappen. Rogers en Kincaid benadrukken dat voor het bereiken van dit resultaat meerdere cycli van boodschapuitwisseling nodig zijn.¹²⁾

"Homophily" en "heterophily"

In het convergentiemodel van Rogers en Kincaid spelen de concepten "homophily" en "heterophily"¹³⁾ een grote rol. Zij geven de voorwaarden aan waaronder convergentie of divergentie zal resulteren uit communicatieprocessen. Een vaak voorkomende en alledaagse observatie van menselijke communicatie is dat het doorgeven van ideeën tussen een zender en een ontvanger het meest waarschijnlijk is wanneer deze personen bepaalde kenmerken gemeen hebben. Dit verschijnsel wordt aangeduid met het concept "homophily": de mate waarin communicerende individuen binnen paren overeenkomen in overtuigingen,

het samen delen van waarden, opleiding of sociale status. Het tegengestelde van dit verschijnsel wordt "heterophily" genoemd: de mate waarin individuen binnen een paar in deze opzichten van elkaar verschillen.¹⁴⁾ Het zijn concepten die iets zeggen over de relaties tussen individuen, niet over de individuen zelf. Op grond van het verschijnsel "homophily" is het redelijk te veronderstellen dat ook binnen communicatienetwerken meer communicatie plaatsvindt tussen "homophilous" individuen dan tussen "heterophilous" individuen.

"Homophily" schept betere voorwaarden voor onderling begrip dan "heterophily".¹⁵⁾ Dit leidt tot meer communicatie conform het adagium "de beloning voor goed werk is meer werk". Hieruit volgt dat "homophily" zowel basis als resultaat kan zijn voor communicatie met een verkozen persoon.¹⁶⁾ "Homophily" als resultaat zal leiden tot nog meer uitwisseling van boodschappen. Het uitwisselen van boodschappen tussen "heterophilous" individuen zal waarschijnlijk dissonantie veroorzaken. Vooral wanneer de participanten blootgesteld zijn aan boodschappen die strijdig zijn met hun bestaande overtuigingen, attitudes, waarden of normen. Binnen communicatienetwerken zal de uitwisseling van boodschappen tussen "heterophilous" individuen gewoonlijk via gemiddeld langere routes verlopen dan de boodschapuitwisseling tussen "homophilous" individuen. Er komen ook communicatieve situaties voor waarin "heterophily" op belangrijke variabelen een noodzakelijk ingrediënt is. Wanneer een zender en ontvanger in een bepaalde situatie volledig "homophilous" zijn, wordt elke communicatie nutteloos omdat de daarin uitgewisselde informatie redundant is. Het uitwisselen van redundante informatie is niet zinvol voor doelgericht, rationeel handelende individuen. De resultaten van onderzoeken naar opinieleiders zijn een voorbeeld van "heterophily" op relevante variabelen. Opinieleiders zijn zeer "homophilous" aan hun "volgers"

op het gebied van sociale normen, status, beroep en inkomen. Voor het onderwerp waar ze fungeren als opinielider worden ze verondersteld meer kennis te hebben en over het algemeen meer competent te zijn.¹⁷⁾

Ook al zijn twee individuen "heterophilous" wil dit niet zeggen dat er nooit wederzijds begrip zal ontstaan. Afhankelijk van de mate waarin individuen bereid (en in staat) zijn zich in te leven in de positie van de ander is er sprake van "homophily". Voor het ontstaan van wederzijds begrip betekent het vermogen zich in te kunnen leven dat "homophily" op andere variabelen minder belangrijk wordt. Een soortgelijk verhaal gaat op voor het geven en ontvangen van feedback over boodschappen. Door feedback zijn individuen in staat hun standpunten (indien nodig) aan elkaar aan te passen. Zo ontstaat sneller een voldoende graad van wederzijds begrip om het bereiken van een gemeenschappelijk doel mogelijk te maken.¹⁸⁾

Het convergentiemodel is niet alleen van toepassing op interpersoonlijke communicatie maar ook op massacommunicatie.¹⁹⁾ Zoals enige jaren geleden al aangetoond is kan in dit verband beter gesproken worden van openbare communicatie dan van massacommunicatie.²⁰⁾ Persoonlijke communicatienetwerken zijn onderdelen van openbare communicatie. Het idee van convergentie toegepast op openbare communicatie wil zeggen dat in principe iedereen deel kan hebben in, en een bijdrage kan leveren aan onderwerpen die van algemeen belang zijn of een gemeenschappelijke interesse genieten. In het dagelijkse leven blijkt echter dat niet iedereen een evenredig aandeel levert in deze openbare gesprekken. Dit is te wijten aan factoren die samenhangen met mogelijke "routes" voor boodschappen. De routes kunnen functioneren als kanalen waarlangs boodschappen zich verspreiden tussen onderdelen van een populatie. In deze redenering is het ontbreken van kanalen tussen "heterophilous" individuen een belem-

mering voor de verspreiding van boodschappen in een populatie.

Het "oudere" sociale diffusieonderzoek

Het verspreiden van ideeën, technologie, cultuur, geruchten, meningen, modetrends en nieuws hangt nauw samen met gesprekken tussen mensen. Het oudere sociale diffusie-onderzoek gaat er nog van uit dat de verspreiding van boodschappen in een populatie in eerste instantie veroorzaakt wordt door de massamedia. Coleman onderscheidt naar aanleiding van dat oudere diffusieonderzoek drie ideaaltypen van diffusie-processen:²¹⁾

1. "constante bron"-diffusie: een zender die onafhankelijk opereert van gevolgen die eventueel binnen een populatie optreden, verspreidt met regelmatige tussenpozen een boodschap. Na verloop van tijd is iedereen uit de populatie op de hoogte van de boodschap. De massamedia zijn een voorbeeld van dit type zenders.

2. "interpersoonlijke" diffusie: dit verspreidingsproces is van toepassing op populaties van beperkte grootte. Naast de "constante bron"-diffusie vindt verdere verspreiding van boodschappen plaats via gesprekken tussen mensen. Er wordt geen rekening gehouden met de gedachte dat gesprekken vaker plaats hebben tussen mensen die bepaalde kenmerken gemeen hebben. Men ging uit van de veronderstelling dat iedereen zou praten met ieder ander uit de populatie.

3. een afgeleide van (2) is het "sneeuwbalproces" van interpersoonlijke diffusie. Deze vorm van verspreiding is van toepassing op populaties van onbeperkte grootte. In dit proces wordt evenmin rekening gehouden met de gedachte dat boodschappen zich vaker en sneller verspreiden onder mensen die "homophilous" zijn.

De ideaaltypen van diffusie gaan ervan uit dat na verloop van tijd iedereen in de populatie kennis genomen heeft van een boodschap. In het tweede en derde model gaat men er zelfs van uit

dat mensen massamediale boodschappen zonder meer "doorgeven" aan andere personen. Met het convergentiemodel in het achterhoofd en hetgeen gesteld is over communicatie tussen "homophilous" of "heterophilous" individuen is dit zonder meer doorgeven van boodschappen niet erg waarschijnlijk. De oudere diffusie-modellen zijn daarom alleen toepasbaar op de diffusie van materiele objecten zoals bijvoorbeeld de verspreiding van kleurstoffen in water, de diffusie van gassen of mogelijkwerwijs het overbrengen van besmettelijke ziekten. Wanneer dan sprake is van verspreiding van boodschappen via gesprekken zijn de modellen in ieder geval niet geldig. In communicatienetwerken zal een individu de boodschap niet "willekeurig" verspreiden maar voornamelijk binnen zijn eigen kenniskring. Het verspreiden binnen de eigen kennissenkring kan ertoe leiden dat degenen die een boodschap ontvangen hebben (de "weters") onderling veel gesprekken voeren maar weinig met de "niet-weters".²²⁾ Omdat individuen er toe neigen vooral te praten met personen die bepaalde kenmerken met hen gemeen hebben is mogelijkwerwijs het aantal gesprekken tussen "weters" en "niet-weters" veel minder dan verwacht kan worden bij een willekeurige verspreiding van boodschappen. Het uitwisselen van boodschappen tussen "homophilous" individuen kan op deze wijze schuldig zijn aan het remmen (of zelfs stoppen) van verdere verspreiding van boodschappen. De diffusie kan stoppen zonder dat iedereen in de populatie "weter" is.

Het "small world"-verschijnsel

Het "small world"-verschijnsel is het meest eenvoudig te verduidelijken door gebruik te maken van een voorbeeld. Veronderstel dat men zijn vakantie viert op het Griekse eiland Rhodos. Vanwege de warmte en het daarbij behorende dorstige gevoel heeft men zijn toevlucht gezocht op een schaduwrijk terrasje. Toevalligerwijs

blijken de burens aan een volgend tafeltje ook Nederlands te spreken, waarna zich spoedig een gesprek ontwikkelt. Tijdens het aangename gekeuvel komt men (verbaasd) tot de ontdekking dat mijnheer B van het naburige tafeltje ook bekend is met mijnheer A, die (toevallig) bij dezelfde tennisvereniging sport als de dorstige vakantieganger. Veelal zal dit soort ontdekkingen gevolgd worden door de uitroep: "Wat is de wereld toch klein". Een methode om inzicht te krijgen in de manier waarop boodschappen zich via verschillende communicatienetwerken verspreiden is het "small world"-onderzoek. Hierin staat centraal de vraag naar het aantal "schakels" dat nodig is om twee aselekt gekozen personen binnen een populatie, communicatief, met elkaar te verbinden. Travers en Milgram tonen aan dat boodschappen zich vrij eenvoudig over relatief grote geografische of sociaal-psychologische afstanden kunnen verspreiden.²³⁾ De deelnemers aan hun onderzoek kregen een pakket briefkaarten met de opgave via zo weinig mogelijk tussenpersonen een bepaalde doelpersoon te bereiken. De briefkaarten mochten echter alleen naar bekenden van hen gestuurd worden. Voor een gedeelte van de "startpersonen" was de uiteindelijke doelpersoon iemand uit een ander deel van de Verenigde Staten. Voor het resterende gedeelte van de "starters" was de doelpersoon een onbekende persoon uit dezelfde regio.

Om vast te kunnen stellen hoeveel "schakels" (individuen die persoonlijke communicatienetwerken met elkaar verbinden) er in zo'n keten van deelnemers naar doelpersonen voorkomen werd de respondent verzocht tegelijkertijd met het doorsturen van de briefkaarten een exemplaar terug te sturen naar de onderzoekers.

De resultaten van het onderzoek wezen uit dat het merendeel van de ketens, die de Verenigde Staten in de hele breedte doorkruisten, gemiddeld uit slechts 5,2 schakels bestonden.²⁴⁾ Wanneer men bedenkt dat elke tus-

senpersoon op zijn beurt onderdeel uitmaakt van een (of meerdere) kennissenkringen is duidelijk hoe boodschappen zich als een "lopend vuurtje" over en binnen verschillende communicatieniveaus kunnen verspreiden.

Voor De Sola Pool en Kochen vormt het "small world" verschijnsel een aanwijzing voor het bestaan van sociale structuren.²⁵⁾ Het effect van sociale factoren op een communicatienetwerk kan aan de hand van twee voorbeelden verduidelijkt worden.

Veronderstel dat het aantal bekenden (=n) van elke persoon in een populatie (=N) constant is. De kans dat twee aselekt gekozen personen elkaar kennen is in dit geval n/N .

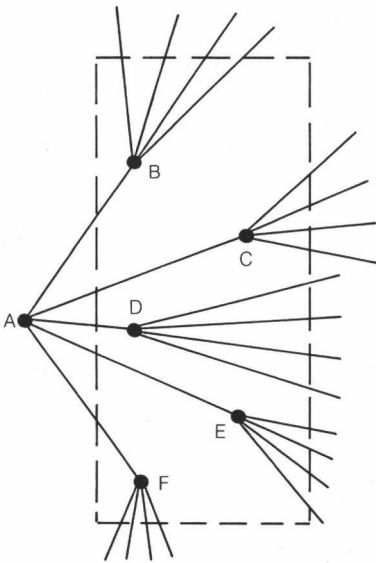
Het berekenen van de kans dat twee aselekt gekozen personen elkaar niet kennen is gecompliceerder: niet alleen N en n bepalen de uitkomst maar ook de structuur van interpersoonlijke contacten in een groep, gemeenschap of maatschappij.

In Fig. 1 zijn delen van *persoonlijke* communicatienetwerken weergegeven. Dit type netwerk bestaat uit ketens van personen met wie een gegeven individu (hier: persoon A) direct of indirect contact onderhoudt.²⁶⁾ In dit voorbeeld is verondersteld dat $n = 5$ (elke persoon kent 5 andere personen).

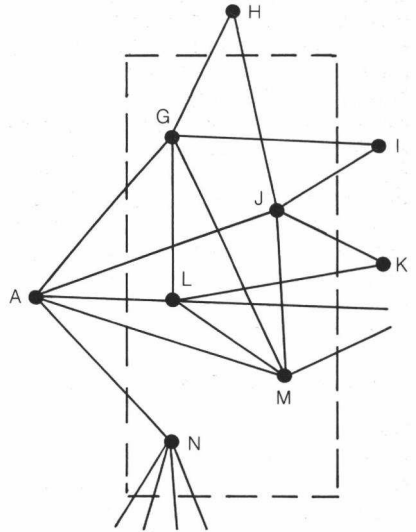
Persoon A (Fig. 1) in afbeelding 1 kent de personen B,C,D,E en F.

B. kent ook 5 personen waaronder, als gevolg van de veronderstelling dat relaties wederkerig zijn, ook persoon A. Bij elke "knoop" worden dus 4 personen toegevoegd.

Hier valt een verschil te constateren tussen een ongestructureerd (afb. 1) en een structureerd netwerk (afb. 2). In een grote populatie, zonder structuur, is de kans dat A's bekenden elkaar kennen erg klein. Bij elke knoop worden, binnen het gestippelde kader, 4 *nieuwe* personen toegevoegd: A kent 5 mensen, hij heeft 20 vrienden

Afb. 1.

Afb. 2.

Fig. 1. **Persoonlijke communicatienetwerken**

van vrienden en 80 bekenden van vrienden van vrienden of een totaal van 125 mensen die te bereiken zijn met hoogstens twee tussenpersonen. Zo'n ongestructureerde situatie is zeer onrealistisch. In de praktijk zullen mensen die een gemeenschappelijke vriend hebben elkaar ook kennen: zie Fig. 1, afb. 2.

Hierin is bijvoorbeeld L een bekende van G en M maar ook van A en K. Door de elkaar overlappende kennissenkringen wordt het totale aantal verschillende mensen dat bereikt kan worden, via een gegeven aantal tussenpersonen vanaf A, sterk verminderd.

In afb. 2 heeft persoon A vijf vrienden en met 5 vrienden slechts 9 andere vrienden, in afb. 1 zijn dit er 5 respectievelijk 20.

De eenvoudigste en in dit kader belangrijkste netwerkstructuur die afwijkt van een ongestructureerde populatie bestaat uit driehoeksrelaties tussen bekenden van een gegeven persoon (A). Naarmate meer vrienden van persoon A dit type driehoeksrelaties met elkaar onderhouden is het mogelijk te spreken van een vriendencircuit. Wanneer men een persoon X vraagt of deze persoon A kent (zie fig. 1, afb. 2) en het antwoord luidt "ja", dan is het waarschijnlijker dat persoon X ook persoon G kent. Als persoon X zowel A als G niet kent wordt de kans op het kennen van I, progressief, kleiner. Dit wijst erop dat niet alleen de gemiddelde lengte van de kortste keten een aanwijzing is voor het bestaan van sociale structuur. Ook de mate waarin de kans op het kennen van een volgende persoon, op een lijst van bekenden van A, wordt verkleind door het niet kennen van de voorafgaande persoon of personen op de lijst is hiervoor een aanwijzing. Met andere woorden in een zeer gestructureerde maatschappij zullen twee personen die een gemeenschappelijke kennis hebben, waarschijnlijk een veel groter aantal gemeenschappelijke kennissen bezitten²⁷⁾ met gelijke belangen en belangstelling voor bepaalde onderwerpen.

Uit de in Fig. 1 gegeven voorbeelden blijkt dat een hogere graad van "clique"-vorming samengaat met langere paden om een paar aselekt gekozen individuen te verbinden. Anders gezegd, hoe minder de "bekendenstructuur" afwijkt van een zuiver "toevallig" proces van interacties, des te korter zal de gemiddelde kortste route tussen willekeurig gekozen paren zijn.²⁸⁾ Voor paren waarvan de individuen gekozen zijn uit dezelfde clique geldt dat de individuen meer gemeenschappelijke kenmerken hebben zodat minder schakels nodig zijn om twee willekeurig gekozen individuen met elkaar te verbinden.

Voor een land als Nederland impliceert een gemiddeld aantal schakels van twee bij een theoretisch ongestructureerde samenleving, een gemiddelde bekendenkring van 241 personen. Men heeft zelf 241 bekenden, 58.081 kennissen van bekenden en deze 58.081 personen hebben ieder een bekendenvolume van 241 personen. Door alleen gebruik te maken van interpersoonlijke communicatie is het daarom theoretisch mogelijk elke willekeurige Nederlander te bereiken met een willekeurige boodschap, gegeven een bekendenkring van 241 personen. Een veronderstelde kennissenkring van 241 personen is een weinig realistisch uitgangspunt. In werkelijkheid is het aantal bekenden van individuen veel groter en zal gemiddeld dichter in de buurt van 500 - 600 personen uitkomen.²⁹⁾ Uitgaande van een gemiddelde kennissenkring van 500 personen toont het "small world"-onderzoek van Travers en Milgram aan dat de verdeling van bekenden (in ieder geval in de V.S.) niet willekeurig is. Bij een willekeurige verdeling zouden gemiddeld slechts twee tot drie schakels nodig zijn om twee personen met elkaar te verbinden. Een gemiddeld grotere kennissenkring dan 241 personen leidt voor Nederland theoretisch tot een daling van de gemiddelde lengte van een kortste keten tot minder dan twee personen. Gezien de onderzoeksgegevens van Travers en Mil-

gram is er geen reden te veronderstellen dat de verdeling van bekenden in Nederland wel willekeurig is. Een bekendenkring van 500-600 personen zal daarom zelfs voor Nederland niet resulteren in een daling tot beneden twee schakels. Een kennissenkring met een (nog) grotere omvang dan 500-600 personen zal in de praktijk zelden voorkomen door het aan grenzen gebonden herinneringsvermogen van mensen.

De kracht van zwakke bindingen

Een uit de sociometrie voortvloeiende techniek om relaties te leggen tussen communicatieprocessen op interpersoonlijk-, groeps- of nog hoger abstractieniveau van communicatie is de netwerkanalyse. Zij gaat uit van typen van interpersoonlijke communicatiere-relaties als analyse-eenheid. Hiermee is het onderscheid tussen zender- en ontvangerrollen vervaagd: communicatie is wederzijdse uitwisseling van informatie in de tijd.³⁰⁾ De op interpersoonlijke communicatie gebaseerde boodschapstromen, die volgens bepaalde patronen verlopen, vormen een communicatiestructuur (oftewel een communicatienetwerk). Op deze wijze zijn individuen in staat ook indirecte (via-via) communicatiere-relaties aan te gaan, voort te zetten of te verbreken.

Een analyse van communicatienetwerken richt zich gewoonlijk op:

1. Het identificeren van "cliques" (subpopulaties waarvan de leden relatief meer met elkaar communiceren dan met andere leden van de populatie)³¹⁾ en het bepalen welke invloed deze structurele subgroepen hebben op het totale communicatiegedrag in een populatie.

2. het identificeren van bepaalde gespecialiseerde communicatierollen zoals "liaisons", "bruggen" en "geïsoleerden". Een "liaison" is een individu dat twee of meer "cliques" binnen een populatie verbindt, maar zelf geen lid is van een "clique",³²⁾ een "brug" is een individu dat twee of meer "cli-

ques" in een populatie verbindt vanuit de positie zelf lid te zijn van een "clique".³³⁾

Het nut van een netwerkanalyse bestaat uit de mogelijkheid om boodschapstromen in een populatie te "volgen". De communicatiestructuur kan daarna in verband worden gebracht met het verspreidingsproces van een bepaalde boodschap in die populatie.

Boodschappen bereiken een groter aantal individuen (zelfs over grotere geografische of sociaal-psychologische afstanden) wanneer de communicatie via "zwakke" bindingen plaatsvindt. Bij "zwakke" bindingen moet men bijvoorbeeld denken aan de spreekwoordelijke "kruiwagen" die een werkzoekende nodig heeft om een baantje te bemachtigen. De "kruiwagen" is meestal iemand waarmee weinig contact onderhouden wordt maar waarvan men denkt dat hij wel (eventueel zelfs via andere tussenpersonen) toegang zal hebben tot bepaalde sleutelfiguren in het bedrijfsleven. Van de sleutelfiguren verwacht men dat ze in staat zijn iemand aan het felbegeerde baantje te helpen.³⁴⁾ Communicatienetwerken die uit "sterke" bindingen bestaan zijn weliswaar een betere garantie voor efficiënte en effectieve communicatie, maar juist omdat de bindingen "sterk" zijn wordt het "instromen" van nieuwe ideeën, trends of andere boodschappen belemmerd. Het innovatiepotentieel is daarom gering. Granovetter³⁵⁾ benadrukt de rol van de zwakke bindingen die het "instromen" van nieuwe ideeën en dergelijke buiten verhouding stimuleren. De re-denering verloopt als volgt. Wanneer men twee willekeurig geselecteerde individuen A en B beschouwt plus alle personen die (een) communicatiebinding(en) hebben met of A of B of zowel A als B: de set $S = C, D, E, \dots$. De hypothese om de dyade A,B te verbinden met hogere abstractieniveaus van communicatie luidt: hoe sterker de binding tussen A en B des te groter zal het deel van S zijn waarmee *beiden*

een binding hebben (hetzij sterk of zwak).

De "overlapping" tussen hun beken-denkringen is het grootst wanneer de binding tussen A en B sterk is, afwezig wanneer geen binding tussen A en B bestaat en gemiddeld wanneer de bin-ding zwak is. Zij ontstaat doordat ster-ke bindingen per definitie grotere tijds-investeringen vereisen.

Aangezien tijd een "schaars" middel is, ontmoet men bij vrienden andere personen die waarschijnlijk bepaalde kenmerken gemeen hebben met zich-zelf. De kans dat men deze personen ontmoet wordt nog groter naarmate deze mensen ook sterke bindingen hebben met de vrienden.³⁶⁾

Een manier waarop deze assumpties toepasbaar zijn op grotere netwerken bestaat uit het construeren van alle mogelijke driehoeksrelaties tussen A, B en een aselekt gekozen element van de genoemde set S. Granovetter kiest voor het volgen van de omgekeerde weg als hij stelt dat de triade van Fig. 2 *nooit* zal voorkomen.³⁷⁾

Gegeven twee *sterke* bindingen (A-C en A-B) zal er altijd een binding zijn tussen B en C waarbij het niet uitmaakt of deze sterk dan wel zwak is. Onder-

steuning van deze gedachte is te vin-den bij de "balans"-modellen³⁸⁾ en empirisch onderzoek.³⁹⁾ De afwezig-heid van bovenstaande triade geeft Granovetter de mogelijkheid zijn op-vatting van het concept "brug" in te voeren, zijnde de *enige* verbinding tussen twee individuen.

Omdat de "verboden" triade niet kan voorkomen volgt dat een sterke bin-ding geen brug kan vormen. Wanneer A en B een sterke binding hebben en A heeft daarnaast een sterke binding met C, dan bestaat ook de binding tus-sen C en B zodat eveneens het pad A-C-B bestaat tussen A en B.

In grote netwerken komt het echter zel-den voor dat een binding het enige pad tussen twee personen vormt.

Granovetter introduceert daarom het concept "locale brug van de graad n". "N" geeft de lengte aan van het kortste pad tussen "leden (gebruikers) van een locale brug wanneer de locale brug hypothetisch uit het netwerk ver-wijderd zou zijn (de personen die de locale brug vormen *niet* meegere-kend).⁴⁰⁾

Een voorbeeld van locale bruggen van respectievelijk graad 3 (afb. 1) en graad 6 (afb. 2) treft men aan in fig. 3.

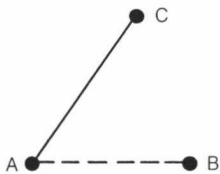

fig. 2a: toegestane triade

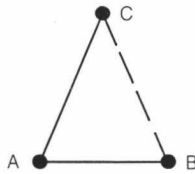

fig. 2b: toegestane triade

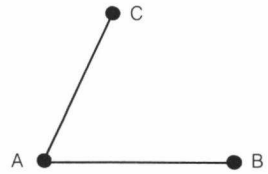
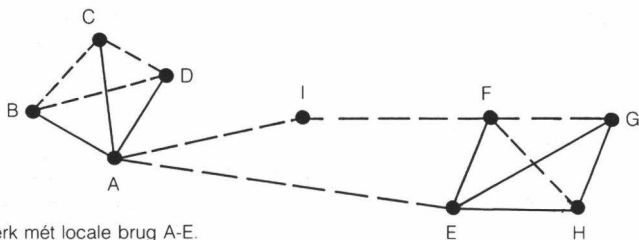
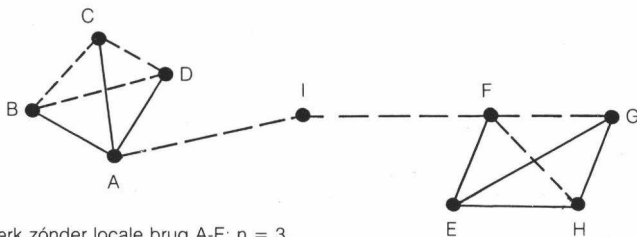

fig. 2c: "verboden" triade

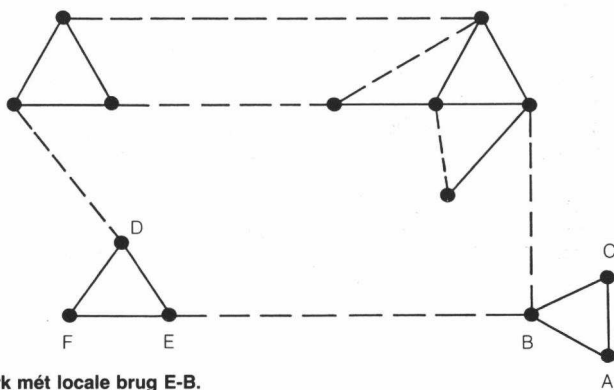
Fig. 2. Toegestane triades en de "verboden" triades

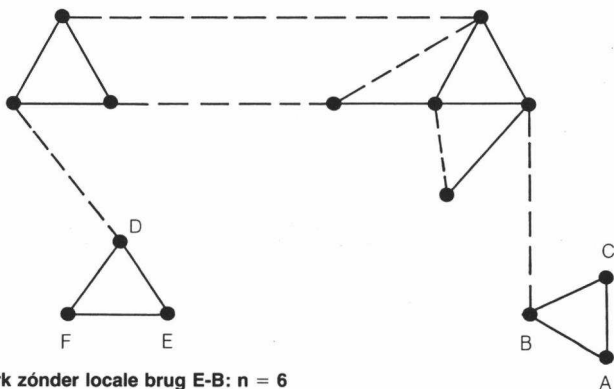
Afb. 1A. Netwerk mét locale brug A-E.

Afb. 1B. Netwerk zónder locale brug A-E: $n = 3$.

Afb. 2a. Netwerk mét locale brug E-B.

Afb. 2b. Netwerk zónder locale brug E-B: $n = 6$

Fig. 3. Locale bruggen.

----- = zwakke binding
 ————— = sterke binding

Het kortste pad tussen B-H, C-H en D-H loopt via de lokale brug A-E (per definitie). Om de "graad" van de lokale brug te bepalen dient deze hypothetisch verwijderd te worden. Voor de bindingen B-H, C-H, en D-H resulteert een kortste pad via A-I-F ($n = 3$).

Analoog aan de al eerder gevolgde redenering kunnen alleen zwakke bindingen een lokale brug vormen. De brugverbinding is belangrijker in het verbinden van twee "cliques" naarmate de "graad" stijgt. Informatie heeft niet de neiging via lange paden te verlopen, zodat een *locale* brug met een hoge graad (tenderend naar een "brug"-functie in "zuivere" zin) mogelijkwerwijs het enige kanaal is waardoor boodschappen tussen twee personen en hun (in-)directe contacten kunnen worden uitgewisseld.

Het belang van de zwakke bindingen (en dan vooral van lokale bruggen) wordt duidelijk wanneer men bedenkt dat de kans die een boodschap heeft om van A naar F te "stromen" (zie afb. 2) via interpersoonlijke communicatie een directe proportie is van het aantal bindingen die A en F verbinden maar ook omgekeerd evenredig is aan de lengte van zulke "routes". Locale brug-scheppen daarom meer en kortere paden dan sterke bindingen en maken de kans dat een boodschap van A naar F "stroomt" groter.

Een overzicht van het verspreidingsproces binnen en tussen (sub-)populaties is te krijgen door het "small world"-onderzoek te combineren met netwerkanalyse. De "schakels" (zoals opgespoord via "small world"-onderzoek) tussen persoonlijke communicatienetwerken zijn de individuen die een "liaison"- of brugfunctie vervullen in een netwerkanalyse. Enige steun voor deze veronderstelling is te vinden in empirisch onderzoek.⁴¹⁾ De data wijzen erop dat "liaisons" en bruggen, in verhouding tot andere communicatierelaties, beter in staat zijn "heterophilous" kloven tussen persoonlijke communicatienetwerken te overwinnen. Bij het combineren van "small world"-onderzoek en netwerkanalyse met het

convergentiemodel zijn communicatierelaties gedefinieerd in termen van "sterke" en "zwakke" bindingen. "Homophilous" individuen hebben vaker sterke bindingen met elkaar zodat convergentie sneller zal optreden. "Heterophilous" individuen hebben vaker zwakke bindingen met elkaar en zijn meestal "importeurs" van nieuwe ideeën.

Drempelmodellen

Op deze plaats moet gewaarschuwd worden voor de gedachte dat alleen variaties in communicatiestructuren verantwoordelijk zijn voor de verspreiding van boodschappen binnen en tussen (sub-)populaties. Verspreidingsprocessen van boodschappen zijn resultante(n) van sociale processen; sociale processen zijn te herleiden tot individuele besluitvormingsprocessen.

Ook drempelmodellen proberen sociale processen, en dan met name collectieve sociale processen, te beschrijven. Zij houden rekening met individuele voorkeuren maar geven tegelijkertijd aan hoe deze geaggregeerd moeten worden om de uitkomsten van collectieve sociale processen te verklaren. In het drempelmodel dat Granovetter ontwikkelt gaat hij ervan uit dat mensen in situaties van collectief gedrag, zoals bijvoorbeeld de diffusie van innovaties, geruchten, stakingen, verkiezingen) geen oude normen laten vallen of nieuwe ontwikkelen.⁴²⁾

Het resultaat van collectief gedrag zal altijd de normen van de meerderheid in de groep weergeven. Het is daarbij onbelangrijk of dit oude dan wel nieuwe normen zijn. Er wordt dus niet ingegaan op de vraag hoe deze individuele voorkeuren zijn ontstaan.⁴³⁾

Een veronderstelling in het model is dat individuele kosten en opbrengsten van een individueel te nemen beslissing een functie zijn van het *aantal* (niet de "kwaliteit") andere individuen die dezelfde beslissing nemen.

Individuele verschillen vormen de kern

van het model: er is sprake van een individuele "drempel" die gepaseerd moet zijn voordat besloten wordt tot deelname. Een drempel is het punt waar de gepercipieerde voordelen van een beslissing groter worden dan de waargenomen kosten.⁴⁴⁾ Concreet gezegd betekent dit: een deel van de groep moet meedoen aan bijvoorbeeld het schoppen van een rel voordat het individu besluit zelf ook mee te gaan doen aan het trappen van de rel. Het model is ontwikkeld om vanuit een oorspronkelijke verdeling van drempels te kunnen voorspellen hoeveel groepsleden na verloop van tijd hebben gekozen voor een bepaald type van gedrag. Wanneer na afloop van het collectieve besluitvormingsproces iedereen zijn besluit heeft genomen is een evenwicht bereikt in die groep. Ter illustratie van het model een (fictief) voorbeeld van een potentiële relsituatie: op een gegeven tijdstip krielen 100 mensen door elkaar in een afgegrensde ruimte. Hun oorspronkelijke "reldrempels" zijn als volgt verdeeld: een individu met een drempel van nul, een individu met een drempel van een, een met een drempel van twee enz. tot en met het laatste individu dat een drempel van (99) heeft.

De uitkomst kan beschreven worden als een "domino"-effect:

de persoon met een drempel van nul (per definitie de aanstichter) breekt bijvoorbeeld een ruit. Deze handeling activeert de persoon met een drempel van een, de gecombineerde handelingen activeren de persoon met een drempel van twee, etc. Het proces gaat door totdat het bij deze drempelverdeling behorende "evenwicht" wordt bereikt. In dit voorbeeld is het evenwicht bereikt wanneer elk individu meedoet aan het relletje. Er zijn dan 100 deelnemers.

Indien de samenstelling van de oorspronkelijke verdeling gewijzigd wordt ontstaat een geheel ander evenwicht terwijl de twee groepen volgens Granovetter in wezen gelijk zijn (sic!).⁴⁵⁾ De oorspronkelijke verdeling van drempels kan veranderd worden door

het individu met een drempel van een te verwijderen en te vervangen door een individu met een drempel van twee. De persoon met een drempel van nul begint de rel. Omdat er geen individu meer is met een drempel van een wordt een ander evenwicht bereikt en wel bij het ene individu met de "nul"-drempel.

Granovetter denkt dat zijn model de grootste verklaringskracht heeft in situaties waar het gemiddelde niveau van voorkeuren sterk in de richting van een bepaald type gedrag wijst, terwijl het verwachte collectieve gedrag toch niet ten toon gespreid wordt (zie voorbeeld 2) als gevolg van een "gat" in de frequentieverdeling van de drempelwaarden.⁴⁶⁾

Het model is uit te breiden door het invoeren van andere variabelen zoals:

1. de "perceived proportion of rioters" en niet het werkelijke aantal deelnemers is van belang in de besluitvorming om mee te doen of niet.⁴⁷⁾

2. het rekening houden met ruimte- en tijdsinvloeden. Volgens het drempelmodel dient men zich deelnemers aan een rel voor te stellen als een aselechte steekproef uit een populatie. Het maakt dan voor de samenstelling van de oorspronkelijke drempelverdeling in de groep, verschil uit op welk tijdstip en op welke plaats de steekproef getrokken wordt.⁴⁸⁾

Drempelmodellen wekken de indruk dat sociale processen zich binnen een vaststaand collectief afspeelen.⁴⁹⁾ Hierdoor wordt te weinig rekening gehouden met creatieve mogelijkheden van individuen zodat "domino"-effecten inderdaad op kunnen treden.

Hoewel Granovetter beweert dat individuele voorkeuren centraal staan in het model⁵⁰⁾ moet geconcludeerd worden dat het effect van sociale structuur in dit type modellen belangrijker is dan gesuggereerd wordt. "Domino"-effecten zullen met een hogere mate van waarschijnlijkheid optreden naargelang mensen meer sterke bindingen met elkaar hebben en dus "homophilous" zijn.⁵¹⁾ Dit betekent dat

voorbijgegaan wordt aan de invloeden van bindingen met "heterophilous" individuen die misschien op dat tijdstip niet in die groep aanwezig zijn maar toch effect hebben op de individuele besluitvorming en hiermee indirect op de collectieve besluitvorming.

"Gesloten" besluitvormingsprocessen

Het convergentiemodel omschrijft communicatie als een voortdurend scheppen van informatie gericht op het bereiken van wederzijds begrip. Het individuele besluitvormingsproces dat voorafgaat aan elk communicatiegedrag (het offeren of ontvangen van een boodschap) heeft in de ogen van Coleman een analoog dynamisch principe. Een besluitvormingsproces verloopt niet lineair maar heeft een "gesloten" karakter.⁵²⁾ Elke persoon streeft naar individuele nutsmaximalisatie van zijn gedrag. Zo'n uitgangspunt impliceert dat "feedback" plaats moet vinden van het eigen communicatiegedrag om dit stante pede bij te kunnen stellen. Hieruit blijkt dat een individu in voortdurende wisselwerking staat met zijn omgeving en beïnvloed wordt door ontvangen "feedback". Dit proces maakt de volgende interpretaties mogelijk:

- a. de actor heeft een vooruitziende blik waardoor hij kan anticiperen op de gevolgen van een boodschap,
- b. de actor, in een voortdurend proces van communicatieprocessen en gevolgen, wijzigt de inhoud van zijn boodschappen op basis van de gevolgen van eerdere boodschappen zodat in feite de gevolgen van vroegere boodschappen de inhoud van toekomstige boodschappen beïnvloeden.

Beide interpretaties zijn niet inconsistent met het "gesloten" karakter van een individueel besluitvormingsproces zoals Coleman terecht opmerkt.⁵³⁾ De anticipatie op gevolgen is mede gebaseerd op in het verleden opgedane ervaring bij gelijksoortige boodschappen in gelijksoortige communicatie-

processen. Ook de inhouden van de boodschappen zijn in de tijd in zekere zin "homophilous".

De toevoeging "mede" wijst op de creatieve mogelijkheden van een individu. De inhouden van de boodschappen mogen, ook in de tijd, slechts in geringe mate "heterophilous" aan elkaar zijn omdat in dit geval negatieve sanctiëring door leden van het (persoonlijke) communicatienetwerk waarschijnlijk is. De individuele nutsmaximalisering komt hiermee in gevaar. Een individu loopt het minste gevaar zich te isoleren⁵⁴⁾ met een boodschap wanneer hij zich uit in de zin van belangen en belangstelling die hoge prioriteit hebben binnen zijn persoonlijke communicatienetwerk. Het vermijden van isolering door leden van het persoonlijke communicatienetwerk zal daarnaast sneller leiden tot convergentie van gedachten over verschillende onderwerpen in dit netwerk. Boodschappen over onderwerpen die een lage prioriteit hebben (en dus geringe belangstelling genieten en minder "belang"-rijk zijn) zullen beschouwd worden als "heterophilous" boodschappen afkomstig van "heterophilous" individuen. Op meso- en macroniveau wordt het individu dat "heterophilous" boodschappen openbaar maakt "teruggedongen" tot een ondergeschoven positie aan de rand van een communicatienetwerk.⁵⁵⁾ Zijn boodschappen maken minder kans verspreid te raken in die populatie.

Het besluit om mee te doen in het gezamenlijke verspreidingsproces van ofwel "homophilous" boodschappen, afkomstig van "homophilous" individuen, ofwel "heterophilous" boodschappen, afkomstig van "heterophilous" individuen, is daardoor afhankelijk van de prioriteiten die een individu voor zichzelf gesteld heeft over bepaalde persoonlijke belangen en interesses. Daarnaast is zijn besluit afhankelijk van gepercipieerde prioriteiten die de andere individuen binnen het persoonlijke communicatienetwerk leggen bij belangen en interesses.

Nawoord

In het voorgaande is gewezen op de relatieve autonomie van het informele communicatiecircuit ten opzichte van het formele communicatiecircuit. Centraal stond het vermogen van een informeel circuit om boodschappen te verspreiden binnen een populatie, zelfs zonder tussenkomst van een formeel communicatiecircuit. Vooral tussen "homophilous" personen zal sneller een voldoende graad van wederzijds begrip ontstaan om gezamenlijk handelen, zoals het verspreiden van boodschappen, mogelijk te maken. Het "small world"-verschijnsel maakt duidelijk dat ook binnen het informele circuit boodschapuitwisseling over relatief grote afstanden mogelijk is. Zwakke bindingen (tussen "heterophilous" personen) spelen hierin een grote rol. Sterke bindingen zijn weliswaar een betere garantie voor een snellere en meer efficiënte verspreiding van "homophilous" boodschappen tussen "homophilous" individuen maar zullen de verspreiding van "heterophilous" boodschappen, afkomstig van "heterophilous" individuen (of bijvoorbeeld het formele communicatiecircuit) sterk belemmeren. Naast deze kanaalas-

pecten van boodschapuitwisseling is ook ingegaan op motieven van individuen om deel te nemen aan het uitwisselen van boodschappen. Zowel in het beschreven drempelmodel van besluitvorming als in het "gesloten" besluitvormingsproces stond de individuele nutsmaximalisatie voorop. Het "gesloten" besluitvormingsproces sluit beter aan op het convergentiemodel door te benadrukken dat er voortdurend een evaluatie en bijstelling van communicatief gedrag plaatsvindt. In het convergentiemodel wordt een soortgelijk proces beschreven: communicatie is een voortdurend interpreteren van boodschappen om vervolgens zelf "proefballonnetjes" op te laten voor een ander.

Vooral voorlichters zouden de gemaakte opmerkingen ter harte moeten nemen. Voorlichtingscampagnes kunnen efficiënter en daardoor effectiever verlopen als rekening wordt gehouden met het verspreidingspotentieel voor boodschappen in het informele circuit. Afhankelijk van de inhoud van de voorlichtingsboodschappen zal dit vermogen belemmerend werken bij het "gemeen goed" raken van die voorlichtingsboodschappen.

VERWIJZINGEN

1. Brouwer, M.: "Prolegomena to a theory of mass communication", in: Thayer, L. (ed.), *Communication concepts and perspectives*, Washington, 1967, pp. 227-239, *passim*.
Lerg, W.B.: "Das Gespräch – Theorie und Praxis der unvermittelten Kommunikation", Dusseldorf, 1970, *passim*.
Bosch-de Greef, van, M.M. & Evers, W.J.M.: "Buurtbabbel, een verkennend onderzoek naar "gossip in de buurt", *Massacommunicatie*, XI, 3, 1983, pp. 230-241, *passim*.
Stappers, J.G.: "Massacommunicatie. Een inleiding", Amsterdam, 1983, pp. 146-161.
2. Brouwer, M., o.c.
3. Redenen om dit te veronderstellen zijn in 1964 uitvoerig beargumenteerd door Bauer. Zie hiervoor: Bauer, R.A.: "The obstinate audience", *The American Psychologist*, 1964, XIX, pp. 319-328.
4. Vogels, L.C.J. & Klerks, J.W.W.J.M.: "Gemeentevoorlichting en opleidingsniveau", Instituut voor Massacommunicatie, Nijmegen, 1983, pp. 65-79.
5. Laumann, E.O.: "Bonds of pluralism: The form and substance of urban social networks", New York, 1973.
Rogers, E.M.: "Mass Media and interpersonal communication", in: De Sola Pool, I. et al. (eds.), *Handbook of Communication*, Chicago, 1973.
Alba, R.D. & Kadushin, C.: "The introduction of social circles: A new measure of social proximity in networks", *Sociological Methods and Research*, 1976, V, pp. 77-102.
6. Hollander, E.H. & Stappers, J.G.: "Kleinschalige massacommunicatie: Kanttekeningen bij een verschijnsel", *Massacommunicatie*, 1983, XI, 3, p. 108.
7. Shibusani, T.: "Improved news – A sociological study of rumor", New York, 1966, pp. 9-29.
8. Rogers, E.M. & Kincaid, D.L.: "Communication networks: Toward a new paradigm for research", New York, 1981, pp. 31-78.

9. Rogers, E.M. & Kincaid, D.L., o.c., p. 63.
10. Rogers, E.M. & Kincaid, D.L., o.c., p. 56.
11. In de Duitse communicatiewetenschap zou dit een "öffentliche Aussage" genoemd worden, zie bijvoorbeeld: Hagemann, W./Prakke, H.: "Grundzuge der Publizistik", Munster, 1966, pp. 27-29.
12. Rogers, E.M.: "Manipulation and mass communication: Lessons from research on the diffusion of innovations", in: *Mass communication, IX/1-2*, 1981, p. 155.
13. Rogers, E.M. & Bhowmik, D.K.: "Homophily-heterophily: relational concepts for communication research", in: *Public Opinion Quarterly*, XXXIV, 1970, pp. 523-538.
14. Rogers, E.M.: "Mass media and interpersonal communication", in: Sola Pool, de, I. & Schramm, W. (eds.): *Handbook of communication*, Chicago, 1973, p. 300.
15. Katz, E. & Lazarsfeld, P.: "Personal influence – The part played by the people", New York, 1955, pp. 59-61.
16. Rogers, E.M., o.c., p. 301.
17. Nan Lin: "The study of human communication", 1977 (4), pp. 159-160; Kelly, J.C.: "A philosophy of communication", London, 1983, pp. 141-142.
18. Rogers, E.M. & Bhowmik, D.K., o.c., pp. 535-538.
19. Rogers, E.M. & Kincaid, D.L., o.c., pp. 73-75.
20. Stappers, J.G.: "Publicistiek en communicatiemodellen", Nijmegen, 1966, p. 47.
21. Coleman, J.S.: "Introduction to mathematical sociology", London, 1964, pp. 41-43.
22. Ook onderzoeksresultaten van Troidahl & Van Dam ondersteunen deze gedachte: Troidahl, V.C. & van Dam, R.: "Face to face communication about major topics in the news", *Public Opinion Quarterly*, 1965, XXIX, 4, pp. 633-634.
23. Travers, J. & Milgram, S.: "An experimental study of the small world problem", *Sociometry*, XXII, 1969, pp. 425-443.
24. Travers, J. & Milgram, S., o.c., p. 431.
25. De Sola Pool, I. & Kochen, M.: "Contacts and influence", *Social Networks*, I, 1978, p. 5.
26. Rogers, E.M. & Kincaid, D.L., o.c., p. 105.
27. De Sola Pool, I. & Kochen, M., o.c., pp. 16-17.
28. De Sola Pool, I. & Kochen, M., o.c., pp. 14-15.
29. Deze schatting resulteert uit tellingen van aantallen bezoekers op huwelijksfeesten, partijen, begrafenis-en en de hierbij ontvangen blijken van medeleven.
30. De Sola Pool, I.: "Communication systems", in: Sola Pool, de, I. & Schramm, W. (eds.), *Handbook of communication*, Chicago, 1973, p. 9.
31. Rogers, E.M. & Kincaid, D.L., o.c., p. 346.
32. Rogers, E.M. & Kincaid, D.L., o.c., p. 347.
33. Rogers, E.M. & Kincaid, D.L., o.c., p. 346.
34. Granovetter, M.S.: "Getting a job. A study of contacts and careers", Cambridge (Mass.), 1974.
35. Granovetter, M.S.: "The strength of weak ties", *American Journal of Sociology*, LXXVIII, 6, 1973, pp. 1361-1380.
36. Homans, G.: "The human group", New York, 1950, p. 184 en op p. 133: "The more frequently persons interact with one another, the stronger their sentiments of friendship are apt to be". Zie ook: Weick, K.E.: "The social psychology of organizing", Reading, 1969, (Mass.), p. 14: "Undoubtedly, the most prominent assertion in group research is that people... interact with those who are most similar to them".
37. Granovetter, M.S., 1973, o.c., p. 1363.
38. Heider, F.: "The psychology of interpersonal relations", New York, 1958. Newcomb, T.M.: "The acquaintance process", New York, 1961, pp. 4-23.
39. Holland, P.W. & Leinhardt, S.: "Some evidence on the transitivity on positive interpersonal sentiment", *American Journal of Sociology*, 1977, LXXII, pp. 1205-1209.
- Davis, J.A.: "Clustering and hierarchy in interpersonal relations", *American Sociological Review*, 1970, pp. 845.
- Friedkin, N.: "A test of structural features of Granovetter's strength of weak ties theory", *Social Networks*, 1980, II, p. 416.
40. Granovetter, M.S., 1973, o.c., p. 1365.
41. Weimann, G.: "On the importance of marginality: One more step into the two-step-flow of communication", in: *American Sociological Review* XLVII, 6, 1982, pp. 764-773.
- Weimann, G.: "The strength of weak conversational ties in the flow of information and influence", in: *Social Networks*, V, 1983, pp. 245-267.
- Liu, T. & Duff, W.: "The strength in weak ties", *Public Opinion Quarterly*, 1970, XXXVI, pp. 361-266.
42. Een geheel andere visie op collectief gedrag is terug te vinden bij: Shibutani, T.: "Improved news. A sociological study of rumor", New York, 1966, pp. 9-29.
- Deze beschouwt een gerucht als het collectief definiëren van een ambigue situatie. Elk individu levert in het proces een eigen (onderscheiden) bijdrage.
43. Granovetter, M.S.: "The threshold models of collective behavior", *American Journal of Sociology*, LXXXIII, 6, 1978, p. 1421.
44. Granovetter, M.S., 1978, o.c., p. 1422.
45. Granovetter, M.S., 1978, o.c., p. 1425.
46. Granovetter, M.S., 1978, o.c., p. 1425.
47. Granovetter, M.S., 1978, o.c., p. 1429.
48. Granovetter, M.S., 1978, o.c., pp. 1431-1433.

49. Groepen krijgen het karakter van een "Le Bon"-se massa.
 50. Granovetter, M.S., 1978, o.c., p. 1421.
 51. Drempelmodellen kunnen beschouwd worden als een omgekeerde "spiral of silence" (zie voor een beschrijving van deze theorie: Noelle-Neumann, E.: "The spiral of silence – a theory of public opinion", in: Journal of Communication, XXIV, 2, 1974, pp. 43-51). De "spiral of silence" gaat ervan uit dat individuen zich in het openbaar aansluiten bij gepercipieerde meerderheidsstandpunten, zodat op den duur de minderheidsstandpunten niet meer gehoord zullen worden: er ontstaat een spiraal met als resultaat "silence" voor een minderheid (of ingeval van niet juist percipieren zelfs voor een meerderheid) in de groep. Drempelmodellen beschrijven hetzelfde type proces waarbij echter nadruk wordt gelegd op het resultaat als zijnde uniformiteit van communicatief gedrag voor een meerderheid in de groep. "Homophily" is ook hier basis en noodzakelijkerwijs resultaat van collectief gedrag.
 52. Coleman, J.S.: "The mathematics of collective action", London, 1973, pp. 32-33.
 53. Coleman, J.S., 1973, o.c., p. 33.
 54. Noelle-Neumann, E.: "The spiral of silence – A theory of public opinion", Journal of Communication, 1974, XXIV, 2, pp. 43-51.
 55. Weimann, G., 1982, o.c., pp. 771-772.
-

Massamedia voorzien het publiek onder meer van nieuws over de ontdekking, opsporing en vervolging van strafbare feiten. Soms is dat misdaadnieuws doortrokken van sensatie, soms zakelijk en sober. Zelfs in de meest zakelijke berichtgeving wordt over de betrokkene vaak meer meegeedeeld dan dat hij vermoedelijk of feitelijk dader is van een gegeven strafbaar feit, gepleegd op een gegeven plaats en tijdstip onder gegeven omstandigheden. Tot de "*toegevoegde informatie*" behoort bij voorbeeld het beroep van de betrokkene, zijn leeftijd, initialen en nationaliteit. In deze bijdrage gaan we nader in op de effecten van *toegevoegde informatie*, met name op die van het vermelden van de *etnische afkomst* van de dader. Na een beknopt overzicht van de journalistieke visie op toegevoegde informatie besteden we vanuit een sociaal-psychologische optiek vooral aandacht aan de schadelijke effecten van het vermelden van de etnische afkomst van de dader in kranteberichten op de perceptie van lezers van en hun reacties op de dader en de minderheidsgroep, waartoe hij behoort.

Visies op toegevoegde informatie

Journalistiek

Vermelding van de Turkse of Marokkaanse afkomst van de dader behelst in wezen de mededeling aan een willekeurige Nederlandse lezer, behorend tot de autochtone meerderheid, dat de betrokkene deel uitmaakt van een allochtone minderheid. De reactie dat men zich over een dergelijke minieme mededeling niet te zeer moet opwinden lijkt karakteristiek voor een belangrijk deel van de journalisten. De journalist Bartman ¹⁾ merkt in een korte discussie over toegevoegde informa-

tie in de *Journalist* (1982) bij voorbeeld op: "persoonlijk beschouw ik die hele discussie over het al dan niet gebruiken van volledige namen, initialen, nationaliteit, beroep en wat al niet meer als een *typerend Nederlands verschijnsel*. *Alleen in Nederlandse kranten* wordt er zo schroomvallig gedaan als 't over personalia gaat . . . Ik vermoed dat onze omzichtigheid wat te maken heeft met een christelijk dan wel humanistisch getint verleden, met kleinburgerlijkheid en misschien ook wel met de vrees in rechtsgedingen te worden gewikkeld wegens smaad . . . We moeten af van allerlei wollige redeneringen die de journalistieke regel bedreigen dat we aan de lezer een zo volledig mogelijke berichtgeving zijn verschuldigd". Het ter discussie stellen van de noodzaak van toegevoegde informatie geldt kennelijk vooral als uiting van benepen provincialisme, terwijl men bovendien het nut van die informatie over het hoofd ziet: "wie iets doet waarmee hij de kans loopt met de rechter in aanraking te komen . . . dient te beseffen dat dit ook het risico van publiciteit inhoudt. 't Zou wel eens kunnen zijn dat die wetenschap de preventie beter dient dan de strafmaat".

De veronderstelling dat van toegevoegde informatie een reëel generaalpreventief effect uitgaat is merkwaardig tegen de achtergrond van het soort misdaadnieuws dat in kranten de boventoon voert. Garofalo ²⁾ wijst erop dat "in massamediaberichten over criminaliteit, zonder uitzondering, disproportioneel veel aandacht wordt besteed aan gewelddadige criminaliteit van individuen, in het bijzonder aan moorden. Blijkens zijn overzicht van verricht onderzoek gaat het hier om een vrij universeel verschijnsel, dat kenmerkend is voor talloze landen,

waaronder Nederland, Zweden en Groot-Brittannië en talloze grote steden in de V.S., zoals Mineapolis, Houston, St. Louis en Chicago. Graber³⁾ voegt daar nog aan toe dat kranten in steden met relatief het laagste (gewelds-)criminaliteitscijfer soms relatief het grootste aantal misdaadberichten in deze sfeer bevatten. Juist ten aanzien van deze vormen van criminaliteit is het verwachten van een behoorlijk generaal preventief rendement van toegevoegde informatie weinig realistisch. In kringen van criminologen en strafrechtsdeskundigen wordt het optreden van generaal-preventieve effecten immers veeleer waarschijnlijk geacht bij de lichtere vormen van de criminaliteit, met name bij de zogenaamde "kleine" criminaliteit.⁴⁾

Ook bij het journalistieke ideaal van "een zo volledig mogelijke berichtgeving", dat als argument voor het toevoegen van informatie wordt gebruikt, geldt een relativering. Vaak wordt aan dat ideaal slechts lippen dienst bewezen. In veel dagbladen is het misdaadnieuws niet meer dan een zeer summiere beschrijving van gruwelijke incidenten zonder achtergrondinformatie. Artikelen over moord en verkrachting zijn vaak "onbegrijpelijke gruwelsprookjes".⁵⁾ Bovendien staat die "volledigheid" op gespannen voet met de discriminerende wijze waarop informatie wordt toegevoegd. Penninx⁶⁾ concludeert op basis van onderzoek naar vooroordeel en stereotypering binnen de Nederlandse dagbladpers in de periode 1963-1970: "er wordt in de berichtgeving over criminaliteit van etnische minderheden in de Nederlandse dagbladpers gediscrimineerd. Dit blijkt duidelijk het geval te zijn bij de Turken en Marokkanen: hun misdaad verschijnt onevenredig vaak in de krant en onevenredig vaak op de voorpagina. Het feit dat het om een Turk of een Marokkaan gaat wordt onevenredig vaak in de kop boven deze artikelen genoemd. Ook de misdaad van Surinamers en Antillianen komt onevenredig vaak in de krant". Van

Dijk⁷⁾ komt op basis van een inhoudsanalyse van alle berichten over minderheden, gepubliceerd in de grote landelijke dagbladen in oktober 1981, tot een gelijksoortige conclusie. Hij wijst er onder meer op dat bijvoorbeeld de Telegraaf in de onderzochte periode vrijwel dagelijks in berichtgeving over criminaliteit de etnische afkomst van de dader of verdachte vermeldt.⁸⁾

De voorgaande opmerkingen wekken wellicht de indruk dat alle journalisten van de noodzaak van toegevoegde informatie overtuigd zijn. Die indruk is onjuist. Het Haarlems Dagblad bijvoorbeeld kenmerkt zich door terughoudendheid: het gebruik van initialen wordt in politieberichtgeving vermeden. Bij de Gooi- en Eemlander is het redactiebeleid zelfs systematisch gericht op het niet vermelden van initialen, maatschappelijke functies en nationaliteiten.⁹⁾ Het belang van zo'n terughoudende opstelling in het bijzonder bij de regionale pers wordt onderstreept door ervaringen van rechters, die er op wijzen dat vooral publicaties in dergelijke kranten "desastreuze gevolgen kunnen hebben voor gezins-, werk- en woonomstandigheden van een verdachte, die veelal in geen verhouding staan tot de ernst van het delict noch tot de door de rechter opgelegde straf."¹⁰⁾ In het algemeen lijkt in de huidige stand van zaken nog het best gesproken te kunnen worden van een grondige discussie over nut en noodzaak van toegevoegde informatie. Deze discussie is ingebed, zowel onder journalisten, als onder andere betrokkenen, bijvoorbeeld politievoorlichters en persofficieren van justitie,¹¹⁾ in het streven om in ieder geval publicaties, die aanzetten tot haat, discriminatie of racisme te vermijden.¹²⁾ De discussie heeft overigens niet alleen betrekking op toegevoegde informatie, maar is in een breder raamwerk ingekaderd. Voorbeeld daarvan in journalistieke kring is de suggestie om, in navolging van de door de "Campaign against racism in the media" in Groot Brittannië ingezette ontwikkelin-

gen, ook in Nederland een soort journalistieke code of gedragsregels op te stellen voor berichtgeving over minderheden in de media. Het bestuur van de Nederlandse Vereniging van Journalisten acht de invoering van zo'n code, in tegenstelling tot de eerder genoemde van Dijk, vooralsnog niet gewenst.¹³⁾ Meer heil verwacht deze vereniging van landelijke en regionale discussiebijeenkomsten en van bewustwording via de opleidingsinstituten voor journalisten. De conferentie over "media en racisme", georganiseerd door de gelijknamige journalistenwerkgroep in april '84 is van zo'n bijeenkomst een voorbeeld. In politieke en justitiële kring speelt de discussie binnen het bredere raamwerk van de "openbaarheid van strafrechtspleging" en het "recht op informatie" (vgl. the right of the public to be properly informed; Europese Hof voor de Rechten van de Mens). In dit verband wijs ik erop dat het Overleg-orgaan Justitie-Politie-Pers zich op het standpunt lijkt te stellen dat bij de informatieverstrekking van politie en justitie aan de pers de volledige persoonsgegevens van de verdachte, waaronder zijn etnische afkomst, meegedeeld dienen te worden. De persofficier Cremers¹⁴⁾ is daarentegen van mening: "gegevens over de nationaliteit of etnische achtergrond van de verdachte zal de overheid in het algemeen niet dienen te verstrekken; een zodanige verstrekking kan onnodig stigmatiserend werken." Sommige journalisten achten een dergelijk standpunt getuigen van perscensuur: zij benadrukken de eigen verantwoordelijkheid om bepaalde persoonsgegevens van de verdachte al of niet te publiceren.¹⁵⁾

Sociaal-psychologisch

Het sociaal-psychologisch onderzoek naar de relaties tussen groepen is tamelijk omvangrijk. Twee theoretische invalshoeken kunnen daarin worden onderscheiden namelijk de individuele en de sociaal-structurele. In de eerste worden vooral de behoeften, de moti-

vatie, persoonlijkheidskenmerken en de informatieverwerking van de individuele groepsleden ter verklaring aan-gevoerd; de tweede benadrukt veel-er de opvattingen-systemen binnen de grotere samenleving, haar organi-satiestructuur en economische bloei.¹⁶⁾ Wij beogen hier niet een syste-matisch en uitgebreid overzicht van deze, elkaar aanvullende, benade-ringswijzen te bieden; wij beperken ons tot die elementen, die van belang lijken voor de analyse van de effecten van toegevoegde informatie.

De cognitieve benadering – één van de individuele invalshoeken – heeft onlangs diverse onverwachte en tamel-ijk opvallende onderzoeksresultaten opgeleverd, in het bijzonder het onder-zoek rond het "minimale groeps-paradigma" of de "minimale inter-groepssituatie". Door het vermelden van de Turkse of Marokkaanse nationa-leriteit van de dader wordt door het medium in wezen een onderscheid tussen groepen aangebracht; aan de autochtone ontvanger van het bericht wordt eigenlijk meegedeeld dat de da-der tot een andere categorie behoort, met name tot een minderheidsgroep, waarvan hij geen deel uitmaakt. Als we toegevoegde informatie in deze zin opvatten ontstaat een treffende gelij-kenis met het genoemde paradigma, waardoor een analogieredenering moge-lijk wordt. Het vermelden van de et-nische afkomst van daders in krante-berichten kan met andere woorden een analogon van dit paradigma wor-den genoemd.

Hartley¹⁷⁾ geldt als de klassieke voor-loper op het paradigma. Uit zijn onder-zoek blijkt het pure feit dat iemand be-hoort tot een "outgroup" te leiden tot een negatievere beeldvorming rond zijn persoon. Aan de proefpersonen werd een lijstje met nationaliteiten overhandigd, waarvan er twee volledig fictief waren. Tussen de attitudes van de proefpersonen tegenover stimulus-persoenen van hun eigen nationaliteit en die tegenover stimuluspersonen met fictieve nationaliteiten tekenden zich verschillen af ten nadele van de

"buitenstaanders". Vooral Tajfel¹⁸⁾ heeft het paradigma verder ontwikkeld. Hij omschrijft de minimale inter-groepssituatie met behulp van 4 voorwaarden: (a) afwezigheid van directe interactie tussen individuen binnen een gegeven groep en tussen individuen van verschillende groepen, (b) anonimiteit van het groepslidmaatschap; aan proefpersonen wordt slechts meegedeeld dat ze met "een aantal anderen" van een groep deel uitmaken, (c) de afwezigheid van een logische relatie tussen de grondslag waarop men in groepen wordt ingedeeld (manipulatie) en het middel waarmee men zijn opvattingen over de "andere" groep kenbaar maakt (afhankelijke variabele) en (d) het ontbreken van enig persoonlijk eigenbelang bij het geven van de ene of andere response. Tajfel en anderen hebben, al of niet in samenwerking, een grote serie experimenten, gebaseerd op deze voorwaarden uitgevoerd. Steeds werden proefpersonen ter plekke ingedeeld in "X" en "Y"-categorieën en op basis van puur triviale criteria: soms zogenaamd (feitelijk random) op basis van de gerapporteerde voorkeur voor de ene (Klee) of andere (Kadinsky) schilder, soms zogenaamd op basis van een geleverde prestatie (de X-en schatten het aantal stippen op een dia gemiddeld beter dan de Y-en), soms vond de indeling zonder meer random plaats op grond van het werpen van een munt (kop is "X" en munt is "Y"). Na de indeling en te hebben vernomen dat er nog andere X-en en Y-en zijn wordt aan de proefpersonen een opdracht verstrekt. De belangrijkste opdrachten zijn: (a) het beoordelen van de individuele groepsleden of de groepen X en Y als geheel op een verzameling evaluatieve schalen (goed – slechts; betrouwbaar – onbetrouwbaar, e.d.), (b) de uitvoering van een "verdelingstaak", waarbij geld of punten moeten worden verdeeld tussen leden van de eigen en de andere groep en (c) het beoordelen van de kwaliteit van het groepsproces.¹⁹⁾ Op al dergelijke afhankelijke variabelen

worden "vertekeningen" zichtbaar in die zin dat de eigen groep bevoordeeld wordt – bijvoorbeeld positiever wordt geëvalueerd – en de groep, waartoe men niet behoort benadeeld. Zo'n vertekening treedt soms wel op bij 82% van de proefpersonen.²⁰⁾ Turner vat de onderzoeksresultaten, verwijzend naar een 7-tal studies als volgt samen: "het in categorieën indelen van mensen is een noodzakelijke en voldoende voorwaarde voor het opwekken van vormen van beoordeling van de eigen groep (ingroup) en discriminatie van de andere groep (outgroup); . . . alleen al de waarneming dat men tot verschillende groepen behoort blijkt voldoende voor het ontstaan van discriminatie tussen groepen."²¹⁾ Deze conclusie is dramatisch tegen de achtergrond van het feit dat de kunstmatig ingedeelde proefpersonen vóór de indelingsoperatie vaak tot dezelfde groep behoorden, bijvoorbeeld leerlingen uit dezelfde klas waren. In de "vroegere" theoretische verklaringen van het categoriseringseffect wijst Tajfel²²⁾ op een "ingebakken norm van discriminatie van buitenstaanders" en een "gegeneraliseerde negatieve attitude tegenover buitenstaanders". De "ingebakken" norm vormt dan het resultaat van "generalisatie van het leren toekennen van negatieve eigenschappen aan groepen, waartoe men niet behoort".²³⁾ In latere verklaringen wordt sterker aangesloten op de positieve identiteit. Uitgangspunt is dat individuen streven naar een gunstig oordeel over zichzelf. Deze positieve individuele identiteit wordt in hoge mate bepaald door een positieve sociale identiteit, of met andere woorden, een gunstig oordeel over zichzelf ontstaat via een gunstig oordeel over de groepen, waartoe men behoort. De sociale identiteit kan slechts ontwikkelen indien "de eigen groep kan worden onderscheiden van een andere en als zij in vergelijking met die andere groep goed uit de bus komt. De eigenschappen van de eigen groep die tot een positieve beoordeling van de eigen groep bijdragen zul-

len worden geaccentueerd. De negatieve eigenschappen zullen op de achtergrond worden gedrongen".²⁴⁾ De eigen groep komt mede "goed uit de bus" indien men ten aanzien van de andere groep een "gespiegeld" reactiepatroon uit, dat wil zeggen de negatieve eigenschappen van de andere groep op de voorgrond plaatst en de positieve verdringt.²⁵⁾

Gebruik makend van de voorgaande resultaten kunnen thans enkele conclusies worden getrokken over de mogelijke effecten van toegevoegde informatie. De belangrijkste is dat toegevoegde informatie bij de ontvanger een cognitief verwerkingsproces activeert, waarin noodzakelijk vertekening optreedt ten nadele van de betrokken dader. Het beeld dat men zich van deze dader vormt is negatiever (differentiële evaluatie) en de gewenste strafrechtelijke afhandeling zwaarder (differentiële behandeling) dan bij afwezigheid van toegevoegde informatie. Dat toegevoegde informatie de roep om een hardere strafrechtelijke aanpak stimuleert kan zowel direct, onder verwijzing naar de "oneerlijke" verdeling van positieve sancties, als indirect, langs de weg van de differentiële evaluatie worden onderbouwd. Tegen de achtergrond van het empirische feit dat positieve sancties tussen groepen "oneerlijk" worden verdeeld is een oneerlijke verdeling van negatieve sancties mede waarschijnlijk. Aan daders, waarvan men vermoedt of zeker weet dat ze tot de eigen (nationaliteits-) groep behoren worden relatief minder negatieve sancties opgelegd; aan daders behorend tot een andere groep meer. Indirecte steun voor deze conclusie verschaffen de cognitieve consistentietheorieën. Steensma²⁶⁾ komt bij toepassing van de balanstheorie van Heider tot een vrijwel identieke conclusie, waarvoor hij overigens ander empirisch bewijsmateriaal aanvoert: "identieke daders kunnen variëren in gepercipieerde slechtheid naar gelang de negativiteit van de evaluatie van de dader. Gevolg hiervan is, dat een bestaande negatieve houding te-

genover de dader van een blaam verdienende handeling kan leiden tot een verzwarend van de gewenste straf: een negatief geëvalueerde other krijgt in het algemeen vaak een zwaardere straf opgelegd dan een niet negatief geëvalueerde other voor eenzelfde daad krijgt opgelegd. Hoe negatiever de attitude tegenover de other, hoe groter de eventuele strafverzwarend zal zijn".²⁷⁾

Redenerend bij analogie heeft het vermelden van de etnische afkomst van de dader in misdaadberichtgeving nogal verstrekkende nadelige gevolgen. Toegevoegde informatie lijkt immers een voldoende voorwaarde te vormen voor het optreden van discriminerende effecten, terwijl dergelijke effecten zich niet lijken te beperken tot ontvangers, die bij voorbaat al door vooroordelen worden gekenmerkt. Vooral de "hardheidsgraad" van de getrokken analogie vraagt nu om nadere beschouwing. Inzicht in de modererende factoren, dat wil zeggen in de omstandigheden, waaronder de kans op het optreden van discriminerende effecten groter ofwel kleiner is, is daarbij noodzakelijk.

Modererende factoren

De geïntroduceerde analogie is zeker niet probleemloos. In de eerste plaats dient de hechtheid van het paradigma als basis van de analogie te worden gerelativeerd. Hoewel de paradigma-theoretici sterk geneigd zijn categorisering als noodzakelijk en voldoende voorwaarde over te belichten, zijn er wel degelijk daarmee strijdige onderzoeksresultaten. Rabbie en Horwitz²⁸⁾ concluderen bijvoorbeeld: "group classification per se is insufficient to produce discriminatory evaluations of groups". een soortgelijke conclusie trekken Taylor en Falcone²⁹⁾: "the results indicate that although categorization of an individual, as by sex or race, may be a necessary condition for stereotyping it is by no means sufficient". Sommige onderzoeksresultaten wijzen zelfs op "omgekeerde discriminatie".

Kość en Winkel³⁰) confronteerden een aselechte studentensteekproef (n = 59) met een krantefragment, waarin de nationaliteit van de dader systematisch was gevarieerd. De Turkse versie daarvan luidt: "In een bordeel aan de Oude Zijds Voorburgwal is gistermiddag een prostituee door een Turk, de 21-jarige Achmed K. met een mes in borst en buik gestoken. Het slachtoffer is levensgevaarlijk gewond in een ziekenhuis opgenomen. Vier rechers die toevallig langs het sexhuis liepen, hoorden een vrouw gillen en zagen de Turk met een bebloed mes in de hand naar buiten komen. De politie slaagde er in de man te arresteren". In de Nederlandse versie wordt de dader omschreven als "een Nederlander, de 21-jarige Karel K." In de onderzoeksresultaten tekenden zich meerdere patronen van omgekeerde discriminatie af. Degenen die het delict als ernstig typeren leggen de Turkse dader bijvoorbeeld beduidend minder gevangenisstraf op (m = 1.80) dan de Nederlandse (m = 3.75).

Aangezien deze resultaten afkomstig zijn uit een betrekkelijk kleine steekproef onder studenten dient men terughoudend te zijn in het trekken van definitieve conclusies. De verkregen resultaten kunnen in ieder geval niet zonder meer representatief geacht worden voor de Nederlandse bevolking. Een tweede probleem wordt mogelijk gevormd door het lage realiteitsgehalte van het gebruikte bericht voor studenten. De aanwezigheid van een viertal rechers kan sommigen "te toevallig" voorkomen en de indruk van gekunsteldheid versterken. De vraag in hoeverre bij de onderzochte studenten een dergelijke indruk is gevormd kan met behulp van het thans beschikbare materiaal niet worden beantwoord.³¹) Ook een serie experimenten van Dutton³²) verschaft echter aanwijzingen voor het mogelijk optreden van processen van omgekeerde discriminatie. Met nadruk merken wij daarbij op dat het in deze serie experimenten steeds gaat om reacties op nogal triviale "normschendingen". Een van die

experimenten betreft de reacties van leden, behorend tot de blanke meerderheid op normschendingen van anderen, behorend tot de eigen of een andere groep. Stromannen van de onderzoeker bezochten, hetzij als blank, hetzij als zwart koppel, veertig restaurants, die duidelijke kledingsvoorschriften voor toegang stelden. De mannelijke deelnemers schonden de gestelde norm door zonder stropdas in koltrui te verschijnen. Omgekeerde discriminatie tekent de reacties daarop: "When blacks entered the restaurant first, they had a significantly higher chance of being served than whites who entered first, in spite of the fact that both couples violated dress regulations. Fifteen of the 20 black couples were admitted in this condition as compared to 6 out of 20 white couples. When blacks entered first, a total of 30 of 40 violators of both races were admitted; when whites entered first, only 14 of 40 violators of both races were admitted."³³)

De basis van de analogie is gezien deze onderzoeksresultaten minder hecht dan aanvankelijk werd aangenomen. De stelligheid, waarmee wij de conclusies trokken dat kennisname van het feit dat de dader tot een "outgroup" behoort al voldoende is voor het optreden van veranderingen in attitudes en gedrag tegenover deze dader in negatieve richting, wordt er door gerelativeerd. Veeleer lijkt gelijktijdig sprake te kunnen zijn van een positief, een negatief en een nul-effect. Deze situatie dwingt tot het zoeken naar andere dan categoriserings-variabelen om het al of niet optreden van het ene of andere effect te verklaren. Individuele verschillen tussen beoordelaars bieden daartoe een voor de hand liggende mogelijkheid; met name verschillen in waardesystemen zijn relevant. Uit diverse experimentele studies van Dutton kan namelijk worden afgeleid dat een "nul-effect" het meest waarschijnlijk is bij proefpersonen die sterk hechten aan een gelijkwaardige behandeling van verschillende etnische groepen in de samenleving, met andere woorden bij diegenen, die een relatief groot ge-

wicht toekennen aan de waarde "gelijkheid". Binnen deze groep is mede de kans op omgekeerde discriminatie groot, vooral bij diegenen die zichzelf in vergelijking met anderen als "minder bevooroordeeld" typeren of zichzelf graag als "vrij van vooroordeel" zien. Brengt men dergelijke proefpersonen in een situatie waarin zij, naar hun gevoel, het risico lopen van discriminatie ten nadele van buitenstaanders beticht te kunnen worden, dan treedt een reactieproces in werking, waarbij men tracht ieder teken van discriminatie van buitenstaanders uit te bannen. De fixatie op het streven om als onbevooroordeeld uit de bus te komen gaat gepaard met een soort "overcompensatie", die resulteert in positiever attitudes en gedrag tegenover buitenstaanders.³⁴⁾ Neemt "gelijkheid" een minder geprononceerde positie in in het waardensysteem dan treedt doorgaans een verschuiving in negatieve richting op.

De hiervoor beschreven resultaten openen kortom de mogelijkheid dat zich onder bepaalde "omstandigheden" uitzonderingen kunnen voordoen op de regel dat toegevoegde informatie de buitenstaander benadeelt. Naast verschillen in de mate, waarin een lezer de gelijke behandeling van verschillende groepen in de samenleving voorstaat als modererende variabele wijst Dutton onder meer op verschillen in de mate, waarin de lezer zich bewust is van bestaande discriminatiepraktijken, gericht tegen de betrokken etnische groep en de mate, waarin de lezer feitelijke contacten onderhoudt met leden van die groep. Afwezigheid van feitelijke contacten en de aanwezigheid van bedoeld bewustzijn acht Dutton bij bepaalde sociale klassen bevorderlijk voor het optreden van omgekeerde discriminatie. In het algemeen ondersteunen de hier beschreven resultaten de noodzaak om in toekomstig onderzoek meer aandacht te besteden aan het samenspel tussen "berichtskenmerken" en "kenmerken van de informatie-ontvanger".

Een belangrijk verschil tussen paradigma en analogon is de saillantie van de groepsindeling. In het paradigma wordt aan de proefpersoon expliciet meegedeeld dat er nog andere X- en Y-en zijn, terwijl de autochtone lezer van het misdaadbericht veeleer impliciet wordt meegedeeld dat de dader tot een outgroup behoort. Deze kleinere saillantie reduceert de kans dat toegevoegde informatie discriminatie tot gevolg heeft. De vraag is uiteraard in welke mate die saillantie afneemt. Op de kans dat de nationaliteit van de dader door de lezer wordt opgemerkt zijn diverse factoren van invloed. In de vetgedrukte kopregel "Turk beschiet alleenstaanden" (Telegraaf 25.10.82) wordt de nationaliteit opvallender meegedeeld dan in de passage binnen het bericht dat "de nog voortvluchtige dader een jonge Turk is . . ." (id, 26.11.82). Individuele verschillen spelen ook hier een rol. Een ontvanger, die reeds bevooroordeeld is ten aanzien van minderheden is "gespitter" op bedoelde informatie dan iemand die vrij is van dergelijke vooroordelen!³⁵⁾ Afgezien van dergelijke factoren lijkt de kans dat de in het bericht genoemde nationaliteit – zeker, wanneer het om een "andere" nationaliteit gaat – *niet* wordt opgemerkt nogal klein.

Direct na afloop van het experiment van Kości en Winkel³⁶⁾ werd terloops nog aan de deelnemers gevraagd of zij zich de nationaliteit van de dader uit het aangeboden krantebericht herinnerden. In alle condities, waarin een buitenlander als dader optreedt is het percentage correcte herinneringen 100; betreft het een Nederlandse dader dan daalt dit percentage dramatisch, namelijk naar 64%. De "andere" nationaliteit van de in het bericht genoemde dader wordt derhalve nadrukkelijk opgemerkt en is met andere woorden zeer saillant.

Berichten over criminaliteit in de media zijn zeer vaak aanleiding tot gesprekken over criminaliteit met anderen. Vooral krantetartikelen stimuleren tot informele communicatie. Coenen en Van

Dijk concluderen dat de krant "de gespreksstof levert voor ten minste tweederde deel van alle gesprekken die in Nederland over recent gepleegde misdrijven worden gevoerd."³⁷⁾ Het feit dat de dader een buitenlander is lijkt al een catalyserende werking te hebben op het voeren van dergelijke gesprekken.³⁸⁾ Voor zover de lezer de nationaliteit van de dader nog niet zelf heeft opgemerkt is de kans groot dat hij daarover vervolgens wel geïnformeerd wordt via de informatie communicatie naar aanleiding van het bericht. Geconcludeerd kan worden dat het verschil in saillantie van de groepsindeling tussen paradigma en analogon zeker niet zo groot is als op het eerste gezicht lijkt.

Een ander verschil tussen paradigma en analogon betreft de "aard" van de groepsindeling. In het paradigma worden de proefpersonen ingedeeld in fictieve, betekenisloze categorieën, terwijl de mededeling dat de dader van Turkse of Marokkaanse afkomst is verwijst naar een bestaande categorie, met name een etnische minderheid. Dit verschil introduceert een aantal nieuwe variabelen, waarvan verwacht mag worden dat ze de kans op discriminerende effecten vergroten. Op enkele daarvan gaan we kort in. We verleggen daarmee tevens de blikrichting van de individuele naar de sociaal-structurele invalshoek, waarbij vooral aan deze variabelen aandacht is besteed.

De leden van de etnische minderheid bevinden zich ten opzichte van de meerderheid op diverse maatschappelijke terreinen in een "achterstandspositie". Zij zijn doorgaans minder machtig en een makkelijker doelwit van discriminatie. Macht geldt zowel binnen psychologische theorieën als recente sociologische theorievorming³⁹⁾ als een zeer belangrijke determinant van discriminatie. Voorts scheidt de voortschrijdende economische teruggang voor velen een psychologisch klimaat, waarin men zich bedreigd voelt en toekomstverwachtingen worden gefrustreerd. Dreiging

en frustratie werken een negatieve ontwikkeling van de relatie tussen meer en minderheid in de hand. Alle belangrijke analytici van het "autoritaire syndroom" (Adorno, Frenkel-Brunswik e.a.) typeren de dreiging vanuit de omgeving als één van de meest wezenlijke oorzaken van de toename en verspreiding van het autoritaire denken en handelen. Sales⁴⁰⁾ heeft deze hypothese middels een uitgebreid "archievenonderzoek" empirisch getoetst. Bij een vergelijking van gegevens uit de jaren '20 (economische bloei) en '30 (Great Depression) wordt zij op alle aspecten van het autoritaire syndroom bevestigd. Tot de uitingen van dat syndroom rekent men onder meer: "contempt for mankind", vijandigheid tegenover outgroupleden, verwerping van mensen, die anders zijn, een toegenomen roep om recht en orde en de roep om een strengere bestraffing van daders (van in het bijzonder zedendelicten).

Gevoelens van vijandigheid tegenover etnische minderheden worden momenteel onder meer duidelijk zichtbaar in de antwoordpatronen van scholieren op vragen over de oorzaken van de teruggang. Ruim 60% van de onderzochte L.T.S.-schoolverlaters stemmen er (sterk) mee in om als oorzaak van de werkloosheid te typeren dat er "teveel buitenlandse arbeiders zijn in Nederland".⁴¹⁾ Hagendoorn⁴²⁾ wijst erop dat "etnisch vooroordeel niet het dubieuze privilege is van degenen die dagelijks met andere etnische groepen in contact komen, noch van degenen die een "betere" opleiding hebben moeten ontberen (p. 800)". In een onderzoek onder een groot aantal HAVO-VWO-leerlingen vinden zij onder meer de volgende "instemmingspercentages": 16% met "gastarbeiders pikken de baantjes in van Nederlandse arbeiders"; 16% met "met Marokkanen weet je nooit zeker of ze niet plotseling agressief zullen worden" en 34% met "werkloze Turken zou men zonder meer naar hun land moeten sturen", etc. Vele autochtonen achten zich kennelijk verwickeld in een strijd

met leden van de minderheid om schaarse goederen. In de sociaal-structurele benadering wordt intergroepscompetitie als de hoofdoorzaak van vijandigheid tegenover leden van andere groepen aangemerkt.⁴³⁾ Ook Sumner⁴⁴⁾ benadrukt intergroepscompetitie en de "strijd om het bestaan" als determinanten van ethnocentrisme en vijandigheid tegenover een outgroup.

Een ander gevolg van de economische teruggang is de frustratie van toekomstverwachtingen. Aangezien die teruggang blijkbaar in belangrijke mate aan de aanwezigheid van etnische minderheden wordt toegeschreven worden zij als bron van frustratie gepercipieerd. In de frustratie-agressie theorieën gelden dergelijke frustraties als de belangrijkste verwekkers van agressieve gevoelens en gedrag. Uitingen van agressie worden direct op de "frustrator" gericht, wanneer deze zwakker is en een makkelijk doelwit vormt. In dit licht lopen leden van etnische minderheden een groot risico voorwerp van directe agressie te worden.⁴⁵⁾

Ook indirect via verplaatste agressie lopen zij risico. Van "verplaatsing" is sprake indien de agressie zich niet richt op het doelwit dat als frustrator wordt waargenomen, maar op een ander doelwit (vgl. scapegoating). Vooral massamedia lijken in dit verplaatsingsproces een belangrijke rol te spelen.

Eén van de effecten die aan reclame en amusement via massamedia wordt toegeschreven is het ontstaan van gevoelens van relatieve deprivatie, ofwel gevoelens van ontevredenheid die voortvloeien uit een vergelijking van de eigen levensstandaard met die van beter bedeelde individuen, afgebeeld in de media. Hennigan en anderen⁴⁶⁾ merken bijvoorbeeld op: "television advertising has been used succesfully to stimulate desires for more and better products of all types. In addition, television programs have been populated by relatively wealthy characters whose occupations, activities, homes, cars, clothes and other possessions

are indicative of upper- and middle-class lifestyles. On the other hand, viewing surveys reveal that persons from lower socioeconomic levels have been the heaviest television viewers. As a result, most viewers have fewer and lower quality or less luxurious possessions than the television characters they regularly view. Viewers may become frustrated by an inability to satisfy desires heightened by TV-commercials or to purchase the possessions characteristic of the wealthier lifestyles they have seen on TV. An increase in frustration can be predicted . . ." (p. 462) Ook Howitt⁴⁷⁾ past zo'n redenering toe ter adstructie van de idee dat massamedia indirect een vruchtbare voedingsbodem voor etnische vooroordelen kunnen scheppen: "Hartmann and Husband used two questions from their survey to investigate television-induced relative deprivation. One concerned whether affluence depicted in programmes made the viewer wish for such a lifestyle. The other asked whether seeing the wealthy and succesful on television made viewers dissatisfied with their own position. About two-fifths of the viewers registered no feelings of deprivation. There was a significant (but small) tendency for those who experienced "television-induced relative deprivation" to be hostile towards blacks. Although Hartmann and Husband regard this at best only tentative support, it is consistent with their expectations" (p. 64).

Frustratiegevoelens, direct voortvloeiend uit de economische teruggang, of indirect uit door de media geïnduceerde relatieve deprivatie, kunnen derhalve zowel rechtstreeks als via verplaatsing leiden tot agressieve uitingen tegenover minderheden.

Generalisatie-effecten

De voorgaande analyses mondden gezamenlijk uit in de conclusie dat het vermelden van de etnische afkomst van de dader in berichtgeving over criminaliteit doorgaans een discriminerende uitwerking heeft: een negatieve-

re beeldvorming over de dader wordt er door in de hand gewerkt en de roep om een hardere strafrechtelijke aanpak gestimuleerd. Dergelijke effecten zijn niet beperkt tot de in het bericht genoemde dader, maar strekken zich mede uit tot andere leden van de minderheid, waartoe de dader behoort. Door de toegevoegde informatie kan de gehele betrokken minderheidsgroep in een "kwaad daglicht" worden gesteld en een verhoogd risico lopen van stigmatisering: uitspraken dat alle Turken en Marokkanen "crimineel" zijn worden er door bevorderd. Met behulp van een tweetal empirisch getoetste concepten, nl. de "wet van de kleine aantallen" en de "schijnbare correlatie" zullen we hieronder dit deel van de conclusie uitvoeriger toelichten.

De "wet van de kleine aantallen"⁴⁸⁾ komt er op neer dat waarnemers bijzonder sterk geneigd zijn het gedrag van één of enkele actors, behorend tot een gegeven categorie te generaliseren naar alle leden van die categorie. De mededeling dat "deze" Turk een strafbaar feit heeft gepleegd leidt tot de inferentie dat het plegen van criminaliteit alle hier aanwezige Turken typeert. Dat wat een deel van de verzameling kenmerkt wordt geacht de gehele verzameling te typeren: er is met andere woorden sprake van een pars-pro-toto-effect (ppt-effect). Dit effect is door Quattrone en Jones⁴⁹⁾ vooral onderzocht in de context van ingroup-outgroup-categorisering. Hun belangrijkste hypothese is dat het ppt-effect zich in veel sterkere mate voordoet bij het waarnemen van gedrag van een actor, behorend tot een andere groep dan bij een actor, behorend tot de eigen groep. Ter toetsing van deze hypothese werd gebruik gemaakt van een experimentele procedure. Aan studenten van twee verschillende universiteiten (Princeton en Rutgers) werden diverse videofilms aangeboden. Daarin trad een actor op, zogenaamd een student van Princeton of Rutgers (vgl. in/outgroup categorisering), die een keuze moest maken tussen twee verschillende gedragsalternatieven,

bijvoorbeeld alleen of met anderen wachten op een experimentator, luisteren naar rock of klassieke muziek en het oplossen van wiskundige problemen. De videobanden werden op vaste tijdstippen stopgezet ten einde bij de proefpersonen metingen te kunnen verrichten. Na enkele minuten werd de proefpersonen bijvoorbeeld gevraagd of zij de beslissing van de actor wilden voorspellen (zgn. prior expectancy). Na kennisname van de feitelijke beslissing van de actor werd onder meer gevraagd welke keuze de gemiddelde Princeton (Rutgers)student in de gegeven situatie zou maken. De belangrijkste experimentele resultaten worden als volgt samengevat: "subjects" estimates about the number of members of a target group who would make a particular behavioral decision were consistent with the decision made by one of the group's members, especially if the target person was member of an outgroup; this tendency was especially strong when the group under consideration was an outgroup, . . . but only when subjects did not have a clear prior expectancy concerning the target person's most likely response. It was also found that traits (het achterliggend motief van de beslissing) were generalized from the target person to this group only if it was an outgroup" (p. 149).

Het ppt-effect doet zich kortom vooral voor bij actoren, behorend tot een andere groep, indien bij de waarnemer vooraf geen duidelijke verwachtingen bestaan over de waarschijnlijkheid van het ene of het andere gedragsalternatief. Terugvertaald naar onze probleemstelling impliceert deze conclusie dat kennisname van het feit dat een actor, behorend tot een minderheid, een strafbaar feit heeft gepleegd de inferentie tot gevolg heeft dat dergelijk gedrag karakteristiek is voor de "gemiddelde" Turk of Marokkaan, in het bijzonder in situaties, waarin de ontvanger nog geen duidelijke voorspellingen kan doen over het al of niet optreden van criminaliteit onder leden

van die minderheden. Toegevoegde informatie leidt met andere woorden tot (voor)oordeelsvorming over de gehele minderheid.

Theoretisch wordt het ppt-effect vooral in verband gebracht met de "waargenomen variantie" in persoonskenmerken van in- en outgroup leden. Waarnemers zien "andere groepen" als homogener – meer opgebouwd uit dezelfde typen individuen – en de "eigen groep" als heterogener, dat wil zeggen meer opgebouwd uit verschillende typen individuen.⁵⁰⁾ De oorzaak van dit verschil in waargenomen variantie is nog onduidelijk. Men vermoedt dat vooral de ruimere kennis over de eigen groep in verschillende rollen en contexten een belangrijke rol speelt.⁵¹⁾ Een recente sociaal-psychologische invalshoek waaronder het proces van vooroordeelsvorming over groepen wordt bestudeerd is die waarbij een stereotype wordt opgevat als uitdrukking van een correlatie of samenhang. In de uitspraak "Marokkanen zijn agressief" wordt in wezen een relatie gelegd tussen groepslidmaatschap en een psychologisch kenmerk. Chapman,⁵²⁾ die als grondlegger van deze invalshoek kan worden getypeerd, spreekt over een "illusoire correlatie" wanneer waarnemers tussen twee klassen van "gebeurtenissen" – bijvoorbeeld Marokkaan vs niet-Marokkaan en agressie vs non-agressie – een samenhang rapporteren terwijl in werkelijkheid sprake is van (a) geen samenhang of van (b) een lagere samenhang. Uit onderzoek van Chapman blijkt dat dergelijke illusoire correlaties vooral worden gerapporteerd tussen stimulus-elementen, die op de een of andere wijze opvallen. Aan de onderzoekersdeelnemers werden steeds woord-paren aangeboden, bijvoorbeeld "building" (uit lijst A) met head, of fork, of magazin (uit lijst B). Binnen lijst A was "building" het langste woord en daardoor "opvallend"; ten aanzien van magazine uit lijst B geldt hetzelfde. Wanneer aan de proefpersonen wordt gevraagd om te schatten hoe vaak de verschillende

woordcombinaties, die in werkelijkheid even vaak voorkomen, worden aangeboden, wordt een duidelijke vertekening zichtbaar: de frequentie van woordcombinaties, opgebouwd uit opvallende stimulus-elementen wordt systematisch overschat in verhouding tot die van andere woordcombinaties.

Bij de behandeling van de "modererende factoren" is er op gewezen dat de "woord-combinatie" buitenlander – strafbaar feit de lezer meer opvalt dan de woordcombinatie nederlander – strafbaar feit. Implicatie uit het voorgaande onderzoek is dat, zelfs bij een gelijke aanbodfrequentie van beide woordcombinaties, de frequentie van de eerstgenoemde ten opzichte van de laatstgenoemde wordt overschat. Tussen "buitenlander – strafbaar feit" wordt met andere woorden een schijnbare samenhang gerapporteerd; een samenhang die in werkelijkheid niet aanwezig hoeft te zijn.

Vooral Hamilton⁵³⁾ heeft deze onderzoekslijn verder uitgewerkt. In zijn experimenten worden proefpersonen geconfronteerd met een verzameling zinnen. Iedere zin beschrijft een gedraging, hetzij maatschappelijk gewenst, hetzij maatschappelijk ongewenst, van een actor, behorend tot groep A of groep B. De experimentele opzet is steeds zodanig dat in de totale verzameling geen enkele relatie bestaat tussen het groepslidmaatschap en het vertoonde gedrag. De experimentele manipulatie binnen de diverse experimenten⁵⁴⁾ omvat steeds het opvallend maken van de ene of de andere groep en het opvallend maken van het ene of het andere gedrag. Toetsing van de hypothese dat proefpersonen de frequentie waarmee opvallende stimulus-elementen gezamenlijk voorkomen overschatten stond centraal. De verkregen resultaten leveren een consistente bevestiging van de hypothese: "an illusory correlation was established, that is, subjects erroneously perceived a relationship between group membership and behavior desirability that did not exist in the information presented to them".⁵⁵⁾ Die schijn-

bare correlatie leidt vervolgens tot een verschil in beoordeling van die groepen op uiteenlopende kenmerken (bijv. ijverig, intelligent, aardig en dergelijke). Indien "A" de groep is die de proefpersonen het meest opvalt en door hen ten onrechte in verband wordt gebracht met "ongewenst gedrag" wordt deze groep negatiever beoordeeld; indien deze groep ten onrechte in verband wordt gebracht met gewenst gedrag wordt zij positiever beoordeeld dan de "niet-opvallende" groep.

Tot besluit

Binnen het bredere raamwerk van eventuele journalistieke codes en gedragslijnen voor berichtgeving over minderheden in de media en de openbaarheid van strafrechtspleging vindt momenteel mede een discussie plaats over het nut en de noodzaak van het vermelden van de etnische afkomst van een verdachte in berichtgeving over criminaliteit. Aan het toevoegen van dergelijke informatie aan het bericht worden zowel positieve als negatieve gevolgen toegeschreven. Als positief wordt vooral aangemerkt dat het risico van publiciteit, in het bijzonder van toegevoegde informatie, bijdraagt aan de generale preventie. Mede tegen de achtergrond van het soort criminaliteit dat in criminele berichtgeving de boventoon voert lijkt voor het verwachten van dergelijke positieve effecten geen empirische evidentie aanwezig. Tot de negatieve effecten

behoren het ontstaan van relatief negatievere attitudes tegenover de betrokken actor, het stimuleren van de roep om een hardere strafrechtelijke aanpak en de kans op stigmatisering van de groep waartoe de actor behoort. In deze bijdrage hebben we getracht, vooral vanuit een sociaal-psychologische optiek, zowel theoretische als empirische evidentie aan te voeren voor het optreden van zulke negatieve effecten. Daarbij is vaak gebruik gemaakt van analogie-redeneringen; terwijl voorts vooral aandacht is besteed aan experimenteel sociaal psychologisch onderzoek. In toekomstig onderzoek lijkt het derhalve gewenst de beschreven theoretische inzichten meer rechtstreeks, in de context van criminele berichtgeving in de krant, te onderzoeken. Voor zover men daarbij vooral geïnteresseerd is in de effecten van dergelijke berichten (en derhalve in causale relaties) verdient een veldexperimentele opzet van dat onderzoek een zekere voorkeur. Het onderzoek dat reeds is opgezet vanuit een meer "communicatie-wetenschappelijke" achtergrond⁵⁶) lijkt overigens de hier getrokken conclusies over de schadelijke gevolgen van toegevoegde informatie te ondersteunen. Uit het geheel aan hier gerapporteerde inzichten vloeit ons inziens de conclusie voort dat het in de regel gewenst is om af te zien van het vermelden van de etnische afkomst in het bericht. Het is vooral de uitzondering op die regel die om nadere motivering vraagt.

NOTEN

1. J. Bartman, Vraag leeft alleen maar in Nederland. *De Journalist*, 1982.
2. J. Garofalo, Crime and the mass media: A selective review. *Journal of research in crime and delinquency*, 1981, o.c. 323.
3. D.A. Graber, *Crime news and the public*. New York, Praeger, 1980.
4. Een nadere uiteenzetting biedt: F.W. Winkel, Generale preventie: het gelijk van voor- en tegenstanders, *Tijdschrift voor Criminologie*, 1980, 22, 3, 113-121; F.W. Winkel, Kleine Milieucriminaliteit: pleidooi voor poenale voorlichting, *Mens en Maatschappij*, 1981, 1, 56, 22-42; F.W. Winkel, Poenale voorlichting: een generale preventie-experiment, *Tijdschrift voor Criminologie*, 1981, 23, 1, 21-31.
5. J.J.M. van Dijk, Reactie. *Tijdschrift voor Criminologie*, 1979, 1, o.c. 27.
6. R. Pennix, Naar een algemeen etnisch minderhedenbeleid? In: *Etnische Minderheden*, W.R.R., 1979, 17, o.c. 61.
7. T.A. van Dijk, Minderheden in de Media: Een analyse van de berichtgeving over etnische minderheden in

- de dagbladders, SUA, Amsterdam, 1983.
8. Van Dijk, 1983, p. 93.
 9. vgl. de Journalist, 24 juni 1982.
 10. U. van de Pol, Opening van zaken? Een pleidooi voor openheid en beslotenheid in de strafrechtspleging, *Proces*, 1984, 11, 310-324; o.c. p. 321.
 11. Een uitgebreid overzicht van de hier bedoelde discussie met literatuurverwijzingen wordt geboden in het themanummer "Pers en Strafrechtspleging" van *Proces*, 63, 11, november 1984; A. Frid en P. Ippel bieden in *Proces*, 64, januari 1985 bovendien nog een "terugblik op een studiedag" rond het thema "Pers en Strafrechtspleging", georganiseerd op de V.U. in november 1984.
 12. Vgl. P. Schumacher, Het Britse Voorbeeld, de Journalist, 26 maart 1984, pag. 9 e.v.
 13. Vgl. de Journalist, 26 maart 1984, p. 11 e.v.
 14. P.H.A.J. Cremers, Justitie-Politie-Pers, Een snijpunt van openbaarheid en privacybescherming. Tijdschrift voor de Rechterlijke Macht, 1984, 7, 202-206; o.c. 203.
 15. Vgl. de discussie in de Journalist, maart, april e.v. 1984.
 16. C. Boekestijn, C. De psychologie van relaties tussen groepen. In: J.M.F. Jaspers en R. v.d. Vlist (red.), *Sociale Psychologie in Nederland*, deel 2. Van Loghum Slaterus, 1979, 166-190.
 17. E.L. Hartley, *Problems in prejudice*. New York: King's Crown Press, 1946.
 18. H. Tajfel, *Differentiation between social groups. Studies in the social psychology of intergroup-relations*. London: Academic Press, 1978.
 19. M.B. Brewer, Ingroup-bias in the minimal intergroup situation: A cognitive-motivational analysis. *Psychological Bulletin*, 1979, 86, 2, 307-324.
 20. H. Tajfel, M. Billig, R. Bundy, C. Flament, *European Journal of Social Psychology*, 1971, 1, 149-178.
 21. J. Turner, Social categorization and social discrimination in the minimal group paradigm, hoofdstuk 5 uit Tajfel, 1978, o.c., 101.
 22. H. Tajfel, Experiments in intergroup discrimination. *Scientific American*, 1970, 223, 5, 96-102.
 23. Boekestijn, o.c., 173.
 24. id, o.c., 175.
 25. De differentiële evaluatie – het verschil in attitudes tegenover leden van de eigen groep en die van de andere groep – kan uiteraard op drie manieren tot stand komen, nl. (1) door "verbetering" van de attitudes ten opzichte van de eigen groep, (2) door "verslechtering" van de attitudes ten opzichte van de andere groep, of (3) door een combinatie van beide. Brewer (1979) wijst erop dat alle drie deze reactiewijzen experimenteel zijn aangetoond. Wat betreft (2) en (3) verwijst hij naar 5 experimentele studies wat betreft (1) naar zeven. Een verslechtering van de attitudes tegenover de outgroup, waarop onze bijdrage zich richt, behoort kennelijk niet tot de uitzonderingen. In het licht van de genoemde aantallen is Brewer's conclusie dan ook op zijn minst merkwaardig: "the results in general, then, are consistent with the conclusion that in-group-bias rests on the perception that one's own group is better, although the outgroup is not necessarily depreciated" (321-32) (cursivering is van mij).
 26. H. Steensma, Balanstheorie en criminologie. *Tijdschrift voor Criminologie*, 1979, 6, 274-285, o.c., 280.
 27. Theoretische steun voor de "hardere" afhandeling van de betrokken dader biedt mede het "correspondentie-clementie-patroon", zie F.W. Winkel, Delikt en Delinkwent, 1981, 506-520.
 28. J.M. Rabbie, M. Horwitz, Arousal of ingroup-outgroup bias by chance to win or lose. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1969, 13, 269-277; o.c., 272.
 29. S.E. Taylor, H. Falcone, Cognitive bias in stereotyping: the relationship between categorisation and prejudice. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 1982, 8, 3, 426-432.
 30. Z.J. Kości, F.W. Winkel. *Onderzoek "Nationaliteit van de dader"*. VU, 1983, gegevens opvraagbaar bij de auteur.
 31. Voorzover het beschreven fragment bij de lezer van dit artikel een gekunstelde indruk maakt wijs ik er op dat noch de min of meer toevallige aanwezigheid van omstanders of getuigen, leidend tot een snelle arrestatie van de mogelijke dader, noch de aanwezigheid van naar verhouding veel "bloed en messen" in criminele berichtgeving tot de uitzonderingen behoort. In mijn archief over "criminele berichten" tref ik ze met een zekere regelmaat aan. Een willekeurige illustratie vormen de berichten uit de Telegraaf van 23.6.1980, 10.12.1980, 9.1.1981, 22.9.1981, 28.1.1982, 25.1.1982, 8.4.1982, 2.4.1982, 2.4.1984, etc.
 32. D.G. Dutton, Tokenism, reverse discrimination and egalitarianism in interracial behavior. *Journal of Social Issues*, 1976, 32, 2, 92-108.
 33. id, o.c., 95.
 34. id, 103: "for reverse discrimination to occur, minority group members must be perceived as belonging to groups that have been discriminated against, majority group members must want to think of themselves as egalitarian and be threatened by the possibility that they are prejudiced".
 35. P.F. Secord, W. Bevan, B. Katz, The negro stereotype and perceptual accentuation. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 1956, 53, 78-83.
 36. id noot 30.
 37. A. Coenen, J.J.M. van Dijk, Politieverslaggeving, koffiepraat en de angst voor misdrijven. *Tijdschrift voor Criminologie*, 1978, 2, 86-100.
 38. Coenen en Van dijk (1978) vermelden in noot 18 bijvoorbeeld: . . . daarnaast werden nog 180 gesprekken over misdaad gevoerd met een meer algemene strekking. Op de vraag wat hiertoe de aanleiding was, noemden de meeste ondervraagden een concreet onderwerp, o.a. de onveiligheid op straat en Surinamers.
 39. J.R. Feagin, D.L. Eckberg, Discrimination: motivation, action, effects and context. *American Review of Sociology*, 1980, 6, 1-20; o.c., 7.

40. S.M. Sales, Threat as a factor in authoritarianism: an analysis of archival data. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1973, 28, 44-57.
 41. J. van Gastel, B. Klandermans, Voorlichting aan schoolverlaters. Vakgroep Sociale Psychologie, VU, 1983.
 42. L. Hagendoorn, Het mannelijk gezicht van extreem-rechts: Een onderzoek bij WAVO-VWO-leerlingen II. *Jeugd en Samenleving*, 1982, 12, 800-815.
 43. M. Sherif, O.J. Harvey, B.J. White, W. Hood, C.W. Sherif, *Intergroup conflict and coöperation: The robberscave experiment*. Oklahoma, 1961.
 44. W.G. Sumner, *Folkways*. Boston, 1906.
 45. J. Dollard, L.W. Doob, N.E. Miller, O.H. Mowrer, R.R. Sears, *Frustration and Aggression*. New Haven: Yale, 1939.
 46. K.M. Hennigan, M.L. Delrosario, L. Heath, T.D. Cook, J.D. Wharton, B.J. Calder, Impact of the introduction of television in the United States: empirical findings and theoretical implications. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1982, 42, 3, 461-477.
 47. D. Howitt, *The massmedia and social problems*. Oxford: Pergamon, 1982.
 48. A. Tversky, D. Kahneman, Belief in the law of small numbers. *Psychological Bulletin*, 1971, 76, 105-110.
 49. G.A. Quattrone, E.E. Jones, The perception of variability within ingroups and outgroups: implicatons for the law of small numbers *Journal of Personality and Social Psychology*, 1980, 38, 14-52.
 50. E.E. Jones, G.C. Wood, G.A. Quattrone, Perceived variability of personal characteristics in ingroups and outgroups: the role of knowledge and evaluation. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 1981, 7, 3, 523-528.
 51. id, zie 528.
 52. L.J. Chapman, Illusory correlation in observational report. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, 1967, 6, 151-155.
 53. D.L. Hamilton, A cognitive attributional analysis of stereotyping. *Advances in Experimental Social Psychology*, 1979, 12, 53-85.
 54. D.L. Hamilton, Illusory correlation as a basis for stereotyping. In: *Cognitive processes in stereotyping and intergroup behavior*. Hamilton (red.). New Jersey: Erlbaum, 1981.
 55. D.H. Hamilton, R.K. Glifford, Illusory correlation in interpersonal perception: a cognitive basis of stereotypic judgments. *Journal of Experimental Social Psychology*, 1976, 12, 392-407.
 56. id, noot 53, o.c., 63.
 56. Vgl. P. Hartmann en C. Husband, *Racism and the massmedia: a study of the role of the massmedia in the formation of white beliefs and attitudes in Britain*, Davies-Poynter, Londen, 1974; S. Hall, *Policing the crisis*, Methuen, Londen, 1978; J. Harley, *Understanding News*, Methuen, Londen, 1982; T.A. van Dijk in noot (7).
-

Onderzoek

Jaap Willems

Over de invloed van persberichten

Veel fouten in populair-wetenschappelijke artikelen zijn het gevolg van onjuistheden in deze bronnen. Dat is – zeer bondig samengevat – het belangrijkste resultaat van een onderzoek naar de invloed van persberichten en telex op de kwaliteit van populair-wetenschappelijke artikelen.

Op vrijdag 8 april 1983 promoveerde aan de Landbouwhogeschool (LH) te Wageningen drs. H. Kool op het proefschrift "Organic mutagens and drinking water in the Netherlands". In dat proefschrift beschrijft Kool een onderzoek naar onder meer de radioactiviteit in drinkwater. Op dinsdag 6 september 1983 promoveerde drs J. Neijt aan de Rijksuniversiteit Utrecht (RUU) op het proefschrift "Combination chemotherapy in the treatment of advanced ovarian carcinoma". Hij beschrijft daarin de ontwikkeling van een nieuwe behandelingswijze van vrouwen met eierstokkanker.

Van beide proefschriften zijn persberichten gemaakt en beide kregen ruime belangstelling in de pers.

Uit eerder onderzoek van Willems is de indruk ontstaan dat de kwaliteit van persberichten van (grote) betekenis is voor de kwaliteit van krantartikelen die naar aanleiding van die berichten werden gemaakt. In dit onderzoek is geprobeerd die indruk te verifiëren.

Eerder onderzoek (o.a. van Tichenor e.a., Tankard e.a., Pulford en Willems) heeft laten zien dat populair-wetenschappelijke artikelen soms veel fouten bevatten. In de studie van Tankard & Ryan bijvoorbeeld werd aan onderzoekers gevraagd om artikelen over hun eigen onderzoek te beoordelen aan de hand van een foutenlijst met 42 mogelijke onjuistheden. Dat leverde gemiddeld 6,2 fouten per artikel op en slechts 8,8 procent bleek foutloos.

Deze lange lijst is later ingedikt tot 11 categorieën: onjuist citaat, conclusies niet onderbouwd/teveel speculatie, gebrek aan relevante informatie, wetenschappelijke context onvoldoende weergegeven, niet-wetenschappelijke aspecten te sterk benadrukt, onderwaardering van het onderzoek, overwaardering van het onderzoek, onjuiste koppen, technische fouten, onrouwelijkheid geschonden, onderzoek niet serieus benaderd.

In dit onderzoek zijn de eerste zeven categorieën betrokken in de uiteindelijke beoordeling van de dagbladartikelen. Daarbij is samengewerkt met de desbetreffende promovendi en wetenschapsvoorlichters.

In eerste instantie zijn de bronnen van informatie onderzocht op onjuistheden.

De Wageningse wetenschapsagenda: – in deze tekst ontbreekt op diverse plaatsen relevante informatie waardoor die gemakkelijk verkeerd begrepen kan worden. Er wordt bijvoorbeeld niet uitgelegd wat een Ames-test is en wat er met mutagene activiteit wordt bedoeld. Ook wordt niet gezegd dat het onderzoek bij bacteriën is uitgevoerd.

– in het LH persbericht worden vijf onjuisthedenesignaleerd. Er is relevante informatie over de methode van onderzoek weggelaten (het onderzochte drinkwater werd sterk geconcentreerd), de zuivering van drinkwater door duinfiltratie werd te ongenueanceerd bejubeld, de technische term "oeverinfiltraat" is niet uitgelegd, uitspraken van de onderzoekers zijn uit hun kontekst gehaald en er staat in het persbericht een onjuist percentage.

– in het persbericht van APA staan eveneens vijf fouten. In het persbericht wordt onder meer gezegd dat "in het

drinkwater van dertien steden in Nederland organische stoffen gevonden zijn die veranderingen in het erfelijk materiaal van de mens kunnen veroorzaken" en daarmee wordt een speculatie min of meer als feit gepresenteerd. Het onderzoek van Kool is aan bacteriën verricht en in het proefschrift staat ook dat erfelijkheidsveranderingen bij de mens niet zijn aangetoond. De termen mutageen en kankerwekkend worden verwisseld en er wordt aan de promovendus onderzoek toegeschreven dat hij niet heeft uitgevoerd.

In onderstaande tabel is aangegeven hoeveel fouten in elk van de onderzochte dagbladartikelen werd gevonden (eerste kolom) en welk aantal (waarschijnlijk) te wijten is aan onjuistheden in de bronnen (Wetenschapsagenda en persberichten).

	Fouten in artikelen over drinkwater	
Nieuwsblad v.h. N.	6	(1)
Arnhemse Courant	2	
Het Parool	6	(6)
Edese Courant	7	(7)
Arnhemse Crt	idem	
Nijmeegs Dagblad	idem	
Trouw	8	(3)
Gelders Overijssels Crt	5	(1)
Zutphens Dagbl.	idem	
Vrije Volk	5	(2)
Gelderlander	6	(0)
Nieuwe Krant	idem	
Veluwepost	7	(6)
Bennekoms Nieuwsbl.	6	(6)
Brabants Dagblad	9	(0)
Nieuwsbl. v.h. Z.	idem	
Eindhovens Dagblad	idem	
Telegraaf	4	(2)
Volkskrant	12	(1)
Rijn en Gouwe	4	(1)
Algemeen Dagblad	5	(3)

Uit deze tabel blijkt onder meer dat geen van de geanalyseerde artikelen foutloos was en dat er gemiddeld 6,1 fouten per artikel zijn gemaakt. Dat is iets minder dan Tankard indertijd signaleerde. De topscorer uit het onderzoek van Willems (De Telegraaf) valt nu op door een bescheiden aantal onjuistheden. Het Telegraafbericht bevat juist een aantal goede nuanceringen.

39 fouten (dat is 42%) zijn terug te voeren op onjuistheden in de bronnen.

23 procent van de gesignaleerde onjuistheden bestaat uit "onjuiste citaten" en eenzelfde percentage uit "niet onderbouwde conclusies"; bijna 30 procent (het hoogste percentage) wordt gevormd door "gebrek aan relevante informatie", 24 procent uit het "onvoldoende weergeven van de wetenschappelijke tekst".

Van de 92 gesignaleerde fouten staan de meest ernstige in het Nieuwsblad van het Noorden. Daarin staat onder meer "Slechts een type drinkwater werd daarop gedurende 106 weken getest met 400 ratten. Bij dit experiment werd een bevestiging gevonden van de beïnvloeding van de erfelijkheid". Na lezing van dit artikel besloten de promovendus en de wetenschapsvoorlichter tot het maken van een persbericht.

Maar ook een openingszin zoals "Drinkwater in Maas, Waal en Rijn dat niet voldoende is gezuiverd, bevat stoffen die de erfelijkheid kunnen aantasten. Die stoffen kunnen in combinatie met andere stoffen ook kanker veroorzaken" (Eindhovens Dagblad) is geen schoolvoorbeeld van genuanceerde berichtgeving.

Het promotie-onderzoek van Neijt werd in de publiciteit gebracht via een persbericht van de RUU en een ANP-bericht.

In het persbericht (dat door de onderzoeker zelf is geschreven) staan twee onjuistheden.

– relevante informatie werd weggelaten (het stadium waarin het ovariumcarcinoom zich bevindt, is volgens het proefschrift van belang voor het effect van de nieuwe therapie. Dat stond niet in het persbericht).

– de onderzoeker wordt onjuist geciteerd (. . .). Om zijn tekst begrijpelijker te maken heeft de promovendus de term progressievrij vervangen door "ziektevrij" en dat zijn twee begrippen die elkaar niet blijken te dekken.

In het ANP-bericht staan negen fouten, afgezien van een aantal citaten, die op

zich wel juist zijn, maar die de promovendus er bij nader inzien toch liever niet in had opgenomen.

– onjuist citaat: bij het onderzoek waren volgens het ANP-bericht 200 vrouwen betrokken, maar in werkelijkheid waren het er veel meer;

– het teamverband wordt genegeerd. Het onderzoek wordt alleen aan Neijt toegeschreven en dat schaadt volgens hem het zorgvuldig opgebouwde samenwerkingsverband tussen de deelnemende ziekenhuizen;

– speculatie wordt als feit beschouwd. Er wordt een grotere kans op genezing gesignaleerd en dat is onterecht omdat genezing van kanker pas na geruime tijd definitief vastgesteld kan worden;

– resultaten worden aan verkeerde onderzoeken toegeschreven dat wil zeggen ook het Amerikaans onderzoek, dat Neijt gebruikt om zijn resultaten te vergelijken, wordt in het ANP-bericht in Nederlandse ziekenhuizen gesitueerd;

– een niet-wetenschappelijk aspect wordt teveel benadrukt. In het ANP-bericht wordt namelijk breed uitgemeten over de concurrentie met de VS op dit terrein;

– resultaten worden onvoldoende onderbouwd weergegeven omdat er zonder meer wordt gesproken over vermindering van het aantal klachten, terwijl dat alleen betrekking heeft op klachten die samenhangen met de kanker.

– onjuist citaat: in het persbericht is sprake van gemiddelde waarden, terwijl in het proefschrift wordt gesproken over mediane waarden en cijfers worden onjuist uit hun kontekst gehaald.

– de samenstelster van het ANP-bericht heeft uit het proefschrift zelf enkele berekeningen gemaakt en die blijken niet te kloppen (60 procent van 40% is 24% en geen 30%).

– Evenals in het RUU-persbericht wordt er in dit ANP-bericht geen melding gemaakt van de invloed van het stadium van het carcinoom op het effect van de therapie.

In onderstaande tabel is opnieuw weergegeven hoeveel fouten er in de geanalyseerde dagbladartikelen stonden en welke invloed de bronnen daarop hebben gehad. De eerste kolom vermeldt het aantal fouten, de tweede het aantal dat (waarschijnlijk) te wijten is aan onjuistheden in het ANP-persbericht.

	fouten in artikelen over kankertherapie	
Alkmaarsche Crt	10	(7)
Haarlems Dagblad	11	(4)
Nw Noordhollandse Crt	idem	
Vrije Volk	7	(5)
Trouw	5	(2)
Winschoter Crt	7	(7)
Leidsch Dagblad	5	(5)
Volkskrant	5	(4)
Het Parool	9	(7)
Eindhovens Dagblad	11	(4)
Nieuwsblad van het Z.	6	(3)
Brabants Dagblad	idem	
De Waarheid	idem	
Dinsdagblad	4	(4)
NRC Handelsblad	4	(2)
	10	(10)

Uit deze tabel blijkt dat ook in dit geval geen enkel artikel zonder fouten is. Het gemiddelde aantal (7,2) is hoger dan het gemiddelde dat Tankard eerder vond.

Maar liefst 69 procent van de onjuistheden is terug te voeren op fouten in het ANP-bericht.

33 procent van de fouten valt in de categorie "onjuiste citaten", 21 procent valt in de categorie "conclusies niet onderbouwd", 19 procent in de categorie "gebrek aan relevante informatie", 24 procent in de categorie "wetenschappelijke tekst onvoldoende weergegeven" en opnieuw blijkt slechts 1 procent van de gesignaleerde onjuistheden te vallen in de categorieën "niet-wetenschappelijke aspecten te sterk benadrukt" en "onderwaardering van het onderzoek". De laatste categorie "overwaardering van het onderzoek" is noch in deze artikelenseerie, noch in de eerder besproken serie gevonden.

(Dit onderzoek werd uitgevoerd door W. Schippers, in het kader van een bijvak "populariseren van de natuurwe-

tenschappen" aan de Katholieke Universiteit Nijmegen)

LITERATUUR

- Kool, H., Organic Mutagens and drinking water in the Netherlands, Wageningen, 1983.
- Neijt, J., Combination chemotherapy in the treatment of advanced ovarian carcinoma, Utrecht, 1983.
- Pulford, D., Follow up of study of science news accuracy Journ. Quarterly 53 (1976) blz 119 e.v.
- Tankard, J. e.a., News source perceptions of accuracy of science coverage Journ. Quarterly 51 (1974) blz 219 e.v.
- Tichenor, P. e.a., Mass communication systems and communication accuracy in science news reporting Journ. Quarterly 47 (1970) blz 673 e.v.
- Willems, J., Weinig fouten dankzij wetenschapsbulletin? De Journalist 30 (1979) blz 46 e.v.
- idem, Een proefschrift in de krant (interne publikatie) Nijmegen, 1981.

Wim H. Nijhof

Proefschrift over overheidsvoorlichting toont te weinig politieke diepgang

Welcome bijdrage aan de theorievorming van de overheidsvoorlichting

In de Hete Herfst van 1984 woedden de discussies over de zuiverheid van de overheidsvoorlichting door de media. In diezelfde naargeestige najaarsdagen heeft József Katus, wetenschappelijke hoofdmedewerker voorlichtingskunde aan de Rijksuniversiteit in Leiden, geprobeerd met zijn dissertatie 'Volkstelling in opspraak'¹⁾ rust in voorlichtingsland te brengen: soms is public relations gewoon voorlichting, soms is ook propaganda gewoon voorlichting.

In het dagblad Trouw laten debattanten in dat najaar weten 'Geen angst voor overheidspropaganda'²⁾ te hebben, terwijl een ander 'Als de dood voor overheidspropaganda'³⁾ is. Tweede Kamer-voorzitter dr. D. Dolman verwijt de minister van financiën dr. H.O.C. Ruding met zijn brochures over het financiële beleid van de christelijk-liberale coalitie 'propaganda te bedrijven'.⁴⁾

De redactie van Hervormd Nederland verliest alle proporties uit het oog en vraagt zich af of de 'geest van Goebbels' weer door Nederland waart,⁵⁾ daartoe geïnspireerd door angsthazerij van een geïnterviewde puriteinse voorlichter. Een Twentse hoogleraar ontdekt dat het 'gesloten informatiesysteem', een door hem bedachte kwalificatie van overheidsvoorlichting die propaganda, public relations en reclame niet schuwt, zich kenmerkt door 'geheimhouding en manipulatie', die kan inhouden 'dat de overheid kunstgrepen in de informatie toegepast om burgers ideologisch te beïnvloeden en hen ertoe te brengen het

overheidsbeleid te steunen.'⁶⁾

In deze strijd, veelal op meer gevoelsmatige dan wetenschappelijke gronden gevoerd, tussen aanhangers van de zuivere voorlichting (daarom puriteinen of preciezen genoemd) en de voorstanders van een bredere visie (vrijzinnigen of rekkelijken) die onder bepaalde voorwaarden public relations, propaganda en reclame niet uitsluiten, kiest Katus geen partij; hij gaat eerder voor op de gulden middenweg omdat het volgens hem denkbaar is dat propaganda en public relations meer het karakter van voorlichting krijgen of dat voorlichting in p.r. of in propaganda overgaat.⁷⁾

In deze essayistische beschouwing wil ik, na een korte beschrijving van de inhoud van het proefschrift, aantonen dat de door Katus beschreven visie op overheidsvoorlichting naar mijn mening te weinig politieke diepgang heeft en dat hij ook bij het hanteren van definities van anderen, van overheidscommissies en wetenschappers, de politieke dimensie niet geheel en al heeft onderkend.

Maar bovenal mogen wij, overheidsvoorlichters vooral, blij zijn met deze welcome bijdrage aan de theorievorming van de overheidsvoorlichting. Katus geeft hiermee Dekker antwoord die in 1980 constateerde 'dat de overheidsvoorlichting diepgaande aandacht nodig heeft' en veronderstelde dat door de Wet openbaarheid van bestuur 'er wel eens een grotere behoefte zou kunnen ontstaan aan een systematische doordenking van het verschijnsel overheidsvoorlichting'.⁸⁾ Katus verdient daarnaast een compliment dat niet elk proefschrift past: hij heeft in een helder, begrijpelijk Nederlands een moeilijke materie doorzich-

tig gemaakt waardoor het boek vooral 'leeslectuur' kan worden voor overheidsvoorlichters.

De overheidsvoorlichting en de Volkstelling van 1971

Katus was in 1971, kersvers afgestudeerd politicoloog, als voorlichtingsambtenaar op het ministerie van Economische Zaken nauw betrokken bij de veertiende, en tot dusver laatste, volkstelling in Nederland. Zijn proefschrift is 'voortgekomen uit verwondering over de beroering'⁹⁾ rondom deze volkstelling die uitmondde in een brede maatschappelijke discussie tussen voor- en tegenstanders van de volkstelling.

Katus legde toen een interpretatiekader vast dat 'aan zijn handelen in functie richting gaf'¹⁰⁾ en naderhand uitgroeide tot een aantal werktheorieën, 'als een geraamte voor het denken'.¹¹⁾ Hij constateert daarin dat in die jaren een ideologisch gemotiveerde kern bezwaren koestert tegen de volkstelling die weerklinkt onder het publiek vinden omdat dat publiek 'door snelle sociale veranderingen hiervoor geconditioneerd is en omdat men vreest door middel van elektronische apparatuur te worden gemanipuleerd'.¹²⁾ De overheid die nog niet bedreven is in open discussies, reageert tamelijk traag. Bovendien is om diverse redenen – Katus noemt er vier¹³⁾ – de effectiviteit van extraparlamentaire eisen gering.

In het inleidende hoofdstuk beschrijft Katus de aanleiding tot en de vraagstelling van zijn studie, de werktheorieën, de maatschappelijke relevantie (de privacy-problematiek en de functie van brede maatschappelijke discussies, onderwerpen die om uiteenlopende redenen momenteel erg actueel zijn¹⁴⁾) en de opzet van zijn boek. Het tweede hoofdstuk gaat over de Volkstellingwet van 1970: de totstandkoming en de openbare behandeling in de Kamers, compleet met de standpunten van alle fracties.

In het derde hoofdstuk geeft Katus een

beeld van het buitenparlementaire verzet en van de rol van personen, groeperingen en organisaties en van massamedia in de brede maatschappelijke discussie. Daarna was er een nieuw debat in de Kamer nodig waarvan hoofdstuk IV een uitgebreid verslag geeft.

In het vijfde hoofdstuk beschrijft Katus de rol van de overheidsvoorlichting, de taakverdeling tussen de 'voorlichters' van het CBS en de voorlichters van het ministerie van Economische Zaken en de participatie in de brede maatschappelijke discussie.

De voorlichtingscontext van de volkstelling, de situatie dus in het begin van de jaren zeventig op het terrein van de overheidsvoorlichting, komt uitvoerig aan bod in hoofdstuk VI; aandacht wordt besteed aan de dissertaties van Dekker¹⁵⁾ en Van der Haak¹⁶⁾ en aan het rapport van de commissie-Biesheuvel.¹⁷⁾

In het zevende hoofdstuk beschrijft de auteur zijn bevindingen en doet hij een aantal suggesties. Zo zou bij een eventuele 15de volkstelling (die Katus overigens niet verwacht) en andere onderwerpen van brede maatschappelijke discussies de overheid gelden kunnen verdelen tussen haar eigen voorlichtingsinstanties en groeperingen en organisaties van burgers die zich willen inzetten voor het voorlichten van hun medeburgers.¹⁸⁾

In het laatste hoofdstuk ontwikkelt Katus een eigen visie op overheidsvoorlichting in Nederland. Hieraan zal ik nu ruime aandacht geven.

Van overheidswege gehanteerde definities van overheidsvoorlichting

Om tot een eigen visie op overheidsvoorlichting te komen heeft Katus eerst de beschikbare definities bestudeerd. Hij bracht deze onder in twee groepen, namelijk de van overheidswege gehanteerde definities en de door wetenschapsbeoefenaren gehanteerde omschrijvingen.

De definities van overheidswege zijn geformuleerd door de commissies on-

der leiding van Van Heuven Goedhart (1946)¹⁹⁾ en Biesheuvel (1970). De eerste koos een passieve benadering en zag voorlichting slechts als 'verduidelijking' op verzoek. De commissie-Biesheuvel zag een wat actiever openbaar bestuur en verstond onder voorlichting 'openbaarmaking, verklaring en toelichting'. Beide omschrijvingen dragen volgens Katus een 'compromis-achtig karakter' en weerspiegelen 'het politiek en ambachtelijk haalbare in bepaalde tijdsgewrichten'.²⁰⁾ Te recht stelt hij dat geen van beide commissies ten aanzien van de – nog steeds actuele – vraag over de zuiverheid van de overheidsvoorlichting van oordeel was dat de overheid wat beïnvloeding van het denken en het handelen betreft nimmer verder mocht gaan dan de grenzen van verduidelijking, respectievelijk openbaarmaking, verklaring en toelichting van het beleid.²¹⁾ Van Heuven Goedhart c.s. vonden dat de overheid ervoor moest zorgen dat 'jaarlijk nationale belangen begrepen en gediend werden'²²⁾ en daarbij kreeg zij met propaganda te maken. De commissie-Biesheuvel achtte het aanvaardbaar 'dat de overheid de burgers van de juistheid van een beleid tracht te overtuigen als de democratische besluitvorming geheel ten einde is gebracht en daarbij ook de wenselijkheid van een aanprijzing uitdrukkelijk aan de orde is gesteld'.²³⁾ Katus concludeert uit beide rapporten dat men aan overheidszijde bij de definiëring vooral oog had voor de 'politieke dimensie'.²⁴⁾ De vraag is: is dat een juiste gevolgtrekking en zo ja, passen die definities dan in het politiek-maatschappelijke tijdsbeeld?

Katus meent dat de commissie-Van Heuven Goedhart door overheidsvoorlichting als 'verduidelijking' te omschrijven zich aanpaste bij het heersende politieke klimaat van de pacificatiedemocratie.²⁵⁾

Deze pacificatiedemocratie had volgens Liphart vier kenmerken, namelijk de verzuildeheid van de samenleving (met een katholieke, een protestants-christelijke, een socialistische en een

liberale zuil), de overkoepelende samenwerking tussen de leiders van de verzuilde bevolkingsgroepen (elites), een grote mate van politieke passiviteit van de massa en een hoge graad van politieke stabiliteit.²⁶⁾ De elites hanterden enkele spelregels waarvan depolitiserings en geheimhouding belangrijke waren. De kunst was om politieke zaken die de neiging hadden om de emoties op te wekken, voor te stellen alsof het helemaal geen politieke en dus tot tweedracht aanleiding gevende zaken waren maar kwesties die volgens objectief gevestigde principes van de economische leer, van de rekenkunde (evenredigheid) of van de rechtsgeleerdheid konden worden behandeld.²⁷⁾ Ook een spelregel was geheimhouding: in de pacificatiepolitiek moesten de elites openlijk met elkaar kunnen onderhandelen zonder door het grote publiek op de vingers te worden gekeken.²⁸⁾ Een belangrijke rol daarbij speelden de kranten die de 'information gap' wel lieten voortbestaan. De meeste kranten waren namelijk nauw door organisatorische, ideologische of persoonlijke banden aan de zuilen verbonden.

Binnen dit politiek-maatschappelijk kader krijgt de verduidelijkende voorlichting van de commissie – Van Heuven Goedhart inderdaad een politieke dimensie zoals Katus veronderstelt, maar in mijn ogen een negatieve: de voorlichting was een instrument om depolitiserings en geheimhouding te bevorderen, overeenkomstig de heersende regels van de pacificatiedemocratie: de informatie werd alleen op verzoek gegeven, en alleen aan de pers die ook in het complot zat. De neiging is dan ook groot om vanuit de opvatting dat voorlichtig niet alleen een beleidsinstrument is maar ook een democratiseringsfunctie dient te hebben, eerder te spreken van een a-politieke dimensie, jazelfs de commissie-Van Heuven Goedhart te betichten van een a-democratische invulling van het begrip overheidsvoorlichting. In elk geval geeft de commissie 'de aanvullende rol die haar (voorlichting dus -

whn) in een democratisch bestel toeval' nauwelijks gestalte. Democratisch is in deze pacificatiedemocratie een begrip vol terughoudendheid, passiviteit, berekening, lijdelijkheid en inertie: laten we de burgers dom houden, dan worden ze voor ons, elites, niet lastig'. De commissie-Biesheuvel publiceerde in 1970 haar rapport, 'in een tijd van politieke democratisering, toen de houding van vele Nederlanders ten aanzien van het politieke leven zich allesbehalve door lijdelijkheid liet kenmerken,²⁹⁾ aldus Katus. De mondig geworden burger nam geen genoegen met enkel verduidelijking van het beleid. Hij wenste in de vorming daarvan direct te participeren en eiste medezeggenschap. Katus ontdekt omstreeks 1970 dan ook een 'groeiend besef' dat 'voorlichting een nuttig instrument is bij de realisering van beleidsdoelstellingen.'³⁰⁾

De commissie beschouwde het grondprobleem van haar studie in de eerste plaats 'als een probleem van politieke democratisering'³¹⁾ waarbij het gaat om 'het betrekken van nieuwe groeperingen bij de vorming en uitvoering van het overheidsbeleid, dan wel het sterker betrekken van groeperingen bij het overheidsbeleid, of ook het betrekken van groeperingen bij meer sectoren van het overheidsbeleid.'³¹⁾ De staat diende dus een actievere rol te spelen dan in de pacificatiedemocratie en daarom definieerde de commissie overheidsvoorlichting als 'openbaarmaking, verklaring en toelichting'.³²⁾ Katus beschouwt het rapport van de commissie-Biesheuvel als een 'codificatie van de heersende opvattingen'³³⁾ temeer omdat de commissie ook wilsbeïnvloeding niet uitsloot, hoewel een meerderheid overigens tegen public relations als overheidsinstrument was. Ik ben van mening dat dit rapport eerder de situatie in die jaren afgezwakt afschilderde dan ze codificeerde. Daarvoor heb ik twee argumenten.

In de eerste plaats had Dekker in zijn uit 1969 daterende proefschrift de heersende opvattingen onder depar-

tementale voorlichters weergegeven: voorlichting was verklaring en toelichting, motivering, ondersteuning en verdediging van het regeringsbeleid en public relations voor het beleid was eveneens vrijwel algemeen geaccepteerd.³⁴⁾ De (meerderheid van de) commissie-Biesheuvel onderschreef deze gedachten dus kennelijk niet.

In de tweede plaats klinken in het rapport naar mijn mening te weinig de invloeden door van de democratiseringsbeweging van de jaren zestig die immers het model van de participatiedemocratie in de plaats had gesteld van het democratiemodel dat zijn oorsprong vond in het klassiek-liberale denken over individuele zelfontplooiing. Het doel van die participatiedemocratie was de collectieve emancipatie van de burgers en participatie was de weg waarlangs zo'n democratisering viel te bereiken. Realisering van deze ideeën vooronderstelt volgens mij een vrij krachtige rol van de staat.

Wie de definitie en de bedoelingen van de commissie-Biesheuvel binnen deze context beziet, zal tot de slotsom moeten komen dat de commissie een wat anachronistische visie etaleert, vooral ten aanzien van de mate van staatsinterventie. Ook al vindt Katus dat uit de dissertaties van Dekker en Van der Haak en uit het rapport van de commissie-Biesheuvel kan worden geconcludeerd dat 'de ontplooiing van de verzorgingsstaat staatsbemoedienis in de hand werkt',³⁵⁾ verder dan 'openbaarmaking' komt de overheid kennelijk niet. De burger moet, op bijna-liberale wijze, zijn weg zelf vinden, de staat hoeft slechts te helpen door het openbaar maken van informatie. In hun rapport besteden Biesheuvel c.s. geen aandacht aan verderreikende democratiseringsactiviteiten van de staat, zoals politieke en bureaucratische socialisatie en inspraakbevordering en de radar- en articulatiefunctie die mee wil helpen om behoeften uit de burgerij een kans te geven een issue voor de formele agenda van het politieke systeem te worden, wordt af-

gedaan onder de noemer 'inkomende voorlichting', dat is 'het informeren van instanties over de weerklank die door deze instanties genomen of gewenste maatregelen bij het publiek hebben gevonden dan wel mogelijk zullen vinden.'³⁶⁾ Kort gezegd: de nagestreefde politieke democratisering wordt onvoldoende geoperationaliseerd in doelstellingen en/of functies. Katus constateert in dit verband dat 'een eigenaardigheid' van overheidsvoorlichting is 'dat zij niet alleen beleidsmiddel is, doch ook een rol speelt ten aanzien van politieke menings- of besluitvorming.'³⁷⁾ Opmerkelijk is wel dat juist in de eerste jaren zeventig deze 'eigenaardigheid' vooral bij lagere overheidslichamen als gemeenten en provincies gestalte kreeg in openbaarheids- en inspraakregelingen die veel verder reikten dan de bedoelingen van de commissie-Biesheuvel. Misschien was het rapport van deze commissie wel een compromis, maar dan wel een compromis dat eerder paste in de klassiek-liberale ideeën over een democratische samenleving dan in de participatiegedachten van die jaren. Naar mijn mening heeft Katus de politieke dimensie van beide rapporten onvoldoende uitgediept. Karakterisering als 'compromisachtig karakter' en 'het politiek en ambachtelijk haalbare in bepaalde tijdsgewrichten zouden dan genuanceerder zijn weergegeven en zeker waren ze niet op beide rapporten van toepassing verklaard. Het rapport van de commissie-Van Heuven Goedhart uit 1946 had een a-politiek en zelfs a-democratisch karakter voor wie de democratiserende functie van overheidsvoorlichting als uitgangspunt kiest. Een kwart eeuw later durfden Biesheuvel c.s. het niet aan de emanciperende tendensen in de Nederlandse samenleving van de eerste jaren zeventig in een meer normatieve visie die de nagestreefde 'politieke democratisering' meer kansen op realisering had geboden. Past de terughoudendheid van de commissie-Van Heuven Goedhart wel in het beeld van de eerste na-oorlogse jaren, vol

depolitisering en geheimhouding, vol lijdelijke en ongeïnteresseerde burgers, de actieve attitude die de commissie-Biesheuvel meent uit te dragen, lijkt anachronistisch in een tijd waarin de staatsbemoeienis gestalte had gekregen in de verzorgingsstaat die weliswaar het hoogtepunt was gepasseerd maar het diepe dal van de jaren tachtig nog lang niet had bereikt.

Door wetenschappers gehanteerde definities van overheidsvoorlichting

Ook in de wetenschappelijke literatuur over overheidsvoorlichting ontdekt Katus uitgesproken politieke dimensies. Bij Vogelaar, die in 1955 in zijn proefschrift³⁸⁾ op gefundeerde wijze afrekende met de behoudendheid en de vermeende zuiverheid van de commissie-Van Heuven Goedhart, treft Katus die dimensie waarschijnlijk aan in de door de auteur van de ambtelijke voorlichting onderscheiden regeringsvoorlichting, die onderwerpen betreft 'welke in de politieke sfeer getrokken (kunnen) worden'.³⁹⁾ Die regeringsvoorlichting 'verdedigt het beleid van de regering en de ministers, (...) kweekt begrip voor de regeringsdoelstellingen, (...) laat horen welke medewerking de ministers van burgers of bedrijfsleven verwacht'.⁴⁰⁾ Vogelaar definieert overheidsvoorlichting als voorlichting van de overheid, waarbij hij onder voorlichting verstaat 'een met het oog op directe of indirecte beïnvloeding van het handelen van voorgelichte door voorlichter bewust in gang gezet proces, waarbij feiten en/of oordelen door of namens de laatste aan de eerste worden overgebracht'.⁴¹⁾ Opmerkelijk is dat in alle wetenschappelijke literatuur over overheidsvoorlichting en ook in dit proefschrift van Katus Vogelaar's politieke context altijd over het hoofd is gezien. Vogelaar's visie past namelijk⁴²⁾ binnen zijn katholieke staatsvisie waarin het corporatisme zo'n wezenlijke plaats inneemt. Het katholicisme⁴³⁾ kent namelijk een organische maatschappij-

opvatting. Er is een maatschappelijke organisatie denkbaar die de klassenstrijd van het socialisme (want de r.-k. kerk heeft zich altijd sterk tegen marxistische opvattingen gekeerd) uitschakelt: de corporatieve ordening. Corporaties zijn beroepsstanden, de burgers van eenzelfde economische groep horen bij elkaar. In de r.-k. kerk was er ook lange tijd een stroming die deze corporatieve ordening niet alleen op het economische maar ook op het politieke leven wilde toepassen. Velen zijn echter van de verwerkelijking van deze gedachte in het fascisme zo geschrokken dat zij het corporatieve systeem verwerpen.

Vogelaar vindt dat men, uitgaande van de burger en de staat, zoals bijvoorbeeld in de sociaal-democratie en ook in het liberalisme, binnen de democratische opvattingen nauwelijks een acceptabel systeem kan bedenken waarbij de burger een toereikende politieke (mede)verantwoordelijkheid draagt. Volgens Vogelaar geraakt men uit deze impasse 'wanneer met zich het atomistische concept uit de geest bant en het organische karakter van de gemeenschap erkent.'⁴⁴⁾ Zijn corporatistisch maatschappijbeeld werpt volgens Vogelaar zijn licht op de taak en de richtlijnen van de overheidsvoorlichting. In zo'n corporatistische staatsopvatting is het overheidsgezag namelijk verdeeld en waar gezagsuitoefening is, daar is het recht en de plicht tot kennisvermeerderend en wilsbeïnvloedend voorlichten te vinden, zo meent Vogelaar. Het is niet onwaarschijnlijk overigens dat Vogelaars staatsvisie de invloed van zijn visie en denken heeft ingeperkt. Dekker⁴⁵⁾ plaatste in 1969 zijn visie op overheidsvoorlichting in de context van democratie, verzorgingsmaatschappij en overheidsbeleid. In zijn ogen is overheidsvoorlichting 'een voornaam middel tot het zichtbaar maken van de overheidsrol, waarbij deels bevordering van de politieke participatie, deels het aangeven in grote lijnen van de vermoedelijke ontwikkeling van de collectieve toekomst een rol speelt.'⁴⁶⁾

Van de wetenschappers is het naar mijn mening vooral Dekker geweest die de onontkoombare relatie tussen overheidsvoorlichting en politiek het meest onderkent. Hij ziet overheidsvoorlichting enerzijds als een beleidsinstrument van de overheid en anderzijds als een middel ter vergroting van openheid en democratie.

Het meest a-politiek van de wetenschappers is volgens mij Schelhaas die voorlichting ziet als 'het verstrekken van gegevens door de overheid'⁴⁷⁾ opdat degenen die informatie krijgt zich autonoom een oordeel kan vormen over het overheidsbeleid. Het is jammer dat Katus de gelegenheid niet te baat heeft willen nemen om de opvatting van Schelhaas 'dat de heersende leer, dat wil zeggen de 'lijn'-Van Heuvel Goedhart/Biesheuvel bevestigd is met de aanneming van de WOB'⁴⁸⁾ voorgoed uit de voorlichtingswereld te helpen.

Wat is die heersende leer? Is dat de zuivere, waarde vrije, a-politieke voorlichting van Schelhaas, vrij van elk spoortje beïnvloeding, zonder public relations, zonder propaganda?

We hebben gezien dat beide overheidscommissies wilsbeïnvloeding *niet* afwijzen. De heersende leer is dus een andere dan Schelhaas bedoelt die noch in het rapport van de commissie-Van Heuven Goedhart noch in dat van de commissie-Biesheuvel ook maar enige beïnvloeding wenst te ontdekken. En dat de leer van de door Schelhaas gepredikte zuiverheid door de Wet openbaarheid van bestuur zou zijn bevestigd, is onwaar. En Schelhaas weet dat ook, want waarom zou hij anders pleiten voor een desavoueren⁴⁹⁾ van art. 25 van de Aanwijzingen bij de WOB? In dat hem onwelgevallige artikel staat namelijk ronduit dat het bij uitvoering van het beleid vaak wel degelijk noodzakelijk is om degenen op wie dat beleid gericht is, te beïnvloeden.⁵⁰⁾

Schelhaas mag dan volgens Katus de staatsburger op het oog hebben, zijn ideeën zijn volstrekt waarde vrij en a-politiek. Ze passen volgens mij alleen

in een Schumpeteriaanse democratie waarin de macht bij de politieke elites ligt en de meerderheid van de mensen politiek volstrekt incapabel zijn. Schelhaas wil met zijn overheidsvoorlichting dat beeld bevestigen: onder het mom van autonomie worden mensen aan hun informatieve lot overgelaten, hulpeloos zoekend naar de weg die naar politieke participatie leidt. Voorlichting is nu eenmaal niet waardevrij, voorlichting is niet los te koppelen van politiek en omringende samenleving. Schelhaas' visie mist elke politieke en maatschappelijke context en past slechts in een democratiemodel dat we al vele decennia achter ons hebben. Tot welke waanideeën deze visie van Schelhaas en de eraan ten grondslag liggende gedachten kunnen leiden, liet Hervormd Nederland blijken toen boven een interview met Schelhaas de vragende kop werd geplaatst: 'Waart de geest van Goebbels weer door Nederland?', waarmee iedere overheidsvoorlichter met een andere visie meteen als anti-democraat werd gestigmatiseerd.⁵¹⁾

Staatsburger en onderdaan? Of gewoon: 'n Nederlandse burger?

Als Katus op grond van overtuigende, voor de hand liggende argumenten de zogenaamde heersende leer van Schelhaas had afgewezen, had hij niet voor de keus gestaan: of de heersende leer overnemen, of een poging doen een eigen bijdrage te leveren tot de nodige systematische doordenking van overheidsvoorlichting.⁵²⁾ Gelukkig heeft hij het laatste alternatief gekozen. Evenals Van Gent⁵³⁾ en Van den Ban⁵⁴⁾ het belang van de cliënt op de voorgrond plaatsend⁵⁵⁾ en Vogelaar volgend die stelde dat overheidsvoorlichting voorlichting is vanwege de overheid, komt Katus tot een definitie van overheidsvoorlichting op grond van zijn elders al gepubliceerde omschrijving van voorlichting⁵⁶⁾: 'een vorm van sociale communicatie waarbij stelselmatig wordt gestreefd naar overdracht van informatie teneinde de

burger in staat te stellen tot zelfstandige en bewuste menings- of besluitvorming met betrekking tot een probleemsituatie'.⁵⁷⁾

Als functie van overheidsvoorlichting ziet Katus dan 'de bevordering van het handelen van de burger in zijn beide gedaanten', dus 'het zichtbaar maken van het doen en laten van de overheid opdat de burger als homo politicus er adequaat op kan reageren; voorts het toegankelijk maken van informatie die hij hetzij als staatsburger hetzij als onderdaan behoeft'.⁵⁸⁾

Katus volgt hiermee het rapport van de commissie-Biesheuvel dat ook de staatsburger van de onderdaan onderscheidt, om de politieke en de sociale dimensie van overheidsvoorlichting te onderkennen. Als staatsburger krijgt de Nederlander 'beleidsvoorlichting waarin mededelingen worden gedaan over het gevoerde of nog te voeren beleid' en als onderdaan krijgt hij voorlichting om de weg te kunnen vinden in de vele regelingen van de staat.⁵⁹⁾

Katus citeert ook Thomassen die de burger ook twee rollen toedicht, namelijk die van staatsburger (de rol van de burger in de collectieve besluitvorming) en die van de onderdaan, die wordt geconfronteerd met voorschriften en regelingen waaraan hij onderworpen is of waaraan hij rechten kan ontlenen.⁶⁰⁾

Kennelijk heeft Katus niet de merkwaardige paradox ontdekt die de visie van Thomassen ontsiert. Deze constateert enerzijds 'dat de over het algemeen weinig geïnteresseerde en weinig geïnformeerde kiezers doorgaans geen directe invloed hebben op het overheidsbeleid'.⁶¹⁾ Anderzijds worden burgers in de verzorgingsstaat steeds vaker geconfronteerd met de overheid in hun rol van onderdaan: 'De burger kan besluiten zich niet met het overheidsbeleid te bemoeien, maar hij kan niet voorkomen dat het overheidsbeleid zich met hem bemoeit'.⁶²⁾ Hier wordt als een soort kermisattractie de dichotome, de in tweeën gesplitste

burger ten tonele gevoerd, iemand die niet wil maar wel moet willen.

Om twee redenen wens ik deze dichotomie van staatsburger/onderdaan te verwerpen.

1. Het onderscheid is naar mijn mening kunstmatig, vanuit een zenderdenken ontstaan. Biesheuvel c.s., Thomassen en Katus zien twee soorten burgers, een onderscheid dat ze nodig hebben om hun omvattingen gestalte te geven. Vooral voor Katus, die immers sterk denkt vanuit het belang van de cliënt, lijkt dit onderscheid gezocht en artefact. In het proces van overheidsvoorlichting verandert de burger steeds van rol, of hij is beide tegelijk: nu eens speelt hij een rol in de politieke besluitvorming, dan weer is hij onderworpen aan een maatregel van de overheid, en beide momenten kunnen zelfs ineenvloeien. In de beleidsvoorbereidende fase is de Nederlander een staatsburger, als het democratische besluit genomen is, is hij ineens een onderdaan, binnen hetzelfde beleidsproces. Het zal de Nederlander een zorg zijn hoe de 'zender' hem of haar ziet, zijn of haar eigenbelang en het belang van zijn groep staan voorop.

2. De burger zal moeite hebben om zijn politieke en sociale rol uit elkaar te houden. Deze problematiek is aangescherpt door de verzorgingsstaat, zoals Schuyt⁶³) heeft geconstateerd. Volgens hem ontstaat in een verzorgingsstaat waarin het recht meer en meer allerlei goederen en rechten over bepaalde categorieën van burgers verdeelt, 'een versterkte differentiatie in het rollensysteem in een samenleving als geheel maar ook een sterke vermeerdering van rollen binnen één persoon.'⁶⁴) Hierdoor ontstaat 'vervreemding': de burger herkent zichzelf niet meer in de rollen die hij moet spelen. Bovendien ontstaat er volgens Schuyt een incongruentie tussen sociale rollen en sociale ervaring: waarom wordt de een wel door een rechtsregel begunstigd en hij niet? Schuyt meent dat hierdoor gevoelens van deprivatie worden versterkt.⁶⁵)

Het lijkt derhalve verstandig om ook om deze reden het onderscheid tussen staatsburger en onderdaan te laten varen.

Voorlichting soms propaganda, voorlichting soms public relations

Zoals in de inleiding al is gezegd, Katus kiest de gulden middenweg ten aanzien van public relations en propaganda.

Evenals Van Gent wijst hij de 'buitengewoon ruime' omschrijving van Vogelaar van de hand, 'die pogingen tot bewuste beïnvloeding van het handelen van onderricht tot en met reclame en propaganda omvat.'⁶⁶) Vogelaar's onderscheid tussen regerings- en ambtelijke voorlichting vindt Katus eveneens bedenkelijk omdat het suggereert dat voorlichting niet alleen voor hulpverlening, maar ook voor bewerking van de publieke opinie, 'verkoop' van het beleid of 'mannetjesmakerij' kan worden aangewend. Ook de definities van Dekker en Van der Haak worden te 'inhoudsrijk' geacht, omdat zij toelaten dat public relations en propaganda tot overheidsvoorlichting worden gerekend.⁶⁷)

Samenvattend vindt Katus dat de in zijn proefschrift aangehaalde definities onvoldoende onderscheid maken tussen voorlichting en andere vormen van communicatie, in het bijzonder propaganda en public relations. Zijn eigen omschrijving heeft wel voldoende onderscheidend vermogen, zo meent hij.⁶⁸)

Het overredende karakter van overheidsvoorlichting wijst Katus overigens niet van de hand, mits men daarbij van rationele en niet van manipulatieve overreding uitgaat: 'Voorlichting is immers een vorm van intentionele communicatie, van communicatie dus waarmee men een bepaald effect nastreeft.(...) Bij de bewustmaking (van een...probleemsituatie) en de motivering (tot bestrijding hiervan) kan voorlichting bij aanvaard beleid een overredend karakter krijgen,' aldus Katus.⁶⁹) Hieruit volgt dat de auteur

niet altijd meer overredende communicatiemodaliteiten als propaganda en public relations wil afwijzen. Hij meent wel dat in de praktijk het trekken van een scherpe grens tussen de verwante beïnvloedingsvormen voorlichting en propaganda moeilijk zal zijn, omdat er een geleidelijke overgang denkbaar is van de ene naar de andere.⁷⁰⁾ Mensen moeten bijvoorbeeld wel eens worden gewonnen voor een (meer) gezonde leefwijze, in hun eigen belang, en ook in het algemeen belang. Naarmate er meer mensen voor een bepaalde ziens- of levenswijze zijn gewonnen, is het minder nodig hier mensen voor te winnen, aldus Katus, die stelt: 'Boodschappen van overheidszijde ter bevordering van bijvoorbeeld een spaarzaam omgaan met energie, behoeven geen propagandistisch karakter te dragen als de mensen zich bewust zijn van de energieschaarste en spaarzaam zijn met energie.'⁷¹⁾

Op dezelfde wijze is het volgens Katus denkbaar dat public relations meer het karakter van voorlichting krijgt, of dat p.r. in voorlichting overgaat. P.r. wil begrip kweken voor de eigen organisatie bij de publieksgroepen. 'Naarmate echter een organisatie het belang van de publieksgroepen zwaarder laat wegen, vervaagt het onderscheid – als ook aan de overige voorlichtingscriteria wordt voldaan – tussen public relations en voorlichting,' aldus de auteur,⁷²⁾ Katus heeft met zijn visie op overheidsvoorlichting een tussenpositie ingenomen tussen de preciezen die op overigens aanvechtbare juridische gronden de zuivere voorlichting adoreren, en de rekkelijken die onder bepaalde voorwaarden public relations, propaganda en ook reclame als aanvaardbare vormen van overheidscommunicatie beschouwen. Katus heeft tussen voorlichting aan de ene kant en propaganda en p.r. aan de andere een continuum geschapen waarop de voorlichter positie kan kiezen, zodanig echter dat het belang van de cliënt steeds op de voorgrond blijft. Deze grenzen heeft Katus aangegeven. Voorlichting moet volgens

hem hulpverlening zijn, en is gericht op kennisvermeerdering.⁷³⁾ Die hulpverlening heeft uitsluitend op het communicatieve vlak plaats en heeft betrekking op een concreet probleem. Voorlichting laat de cliënt vrij. Grenzen worden ook getrokken 'daar waar geen sprake (meer) is van zelfstandige en bewuste menings- of besluitvorming'.⁷⁴⁾ Door het trekken van deze grenzen geeft Katus echter wel volgens mij de beperkte gebruikswaarde van de wilsbeïnvloedende modaliteiten public relations en propaganda aan, door uitsluitend de kennisvermeerderende componenten van beide toe te laten tot zijn overheidsvoorlichting.

Inderdaad zal nog moeten blijken, zoals Katus stelt, of zijn opvatting van met name overheidsvoorlichting bij verder onderzoek van nut is. Mijn vraag is bovendien of de omschrijving van Katus past op de hedendaagse voorlichtingspraktijk in het openbaar bestuur. Voorlopig heb ik daarover ernstige twijfels.

Overheidscommunicatie is vorm van politieke communicatie

In zijn proefschrift heeft Katus terecht afstand genomen van het door de Wet openbaarheid bestuur achterhaalde standpunt van de preciezen die niet verder willen gaan dan 'openbaarmaking, verklaring en toelichting', terwijl de hedendaagse praktijk uitwijst dat andere modaliteiten dan voorlichting zich al lang een plaats hebben verworven binnen de overheidscommunicatie. Volgens mij liggen de tegenstellingen dan ook op een ander vlak: tussen de aanhangers van de instrumentalistische visie en die van de meer ideologische, zo men wil de meer idealistische visie.

De instrumentalistische visie ziet overheidsvoorlichting voornamelijk als een beleidsinstrument en ontkent de democratiserende component, of laat deze onderbelicht. De definities van beide regeringscommissies beschouwen overheidsvoorlichting primair als

voorlichting inzake het overheidsbeleid, terwijl hun politieke dimensies het instrumentalistische denken onderstreep. De wetenschappelijke definities houden zich, zo merkt Katus op, 'vooral bij de output-zijde van het politieke systeem waarbij de relatie overheid-burger in termen van die van de producent-consumant kan worden aangeduid.'⁷⁵⁾ De definitie van Katus beschouw ik ook als een instrumentalistische want bij hem gaat het om 'bestrijding van (actuele respectievelijk toekomstige) probleemsituaties die het welzijn nadelig beïnvloeden dan wel kunnen beïnvloeden.'⁷⁶⁾

In mijn meer ideologische visie is voorlichting meer dan een instrument, meer dan een hulpmiddel van het openbaar bestuur, voorlichting is dan een doel, voorlichting is zelf beleid. Zoals het openbaar bestuur zich ook bezighoudt met welzijnsbeleid, onderwijsbeleid, ruimtelijk ordeningsbeleid enz., zo zal het zich ook moeten bekommeren om voorlichtingsbeleid, of ruimer: democratiseringsbeleid. Dat beleid zal dan moeten leiden tot realisering van de elders al ontwikkelde hoofddoelstelling van overheidscommunicatie, namelijk het leveren van een wezenlijke bijdrage aan het vergroten van politieke participatie, om kennis en macht te spreiden, waardoor wordt bevorderd dat ieder in onze samenleving zo gelijk mogelijke kansen krijgt.⁷⁷⁾

Of korter gezegd: overheidscommunicatie wil helpen de samenleving te democratiseren. Deze formulering houdt een keuze in voor een prescriptieve, normatieve meer ideologische benadering van de overheidscommunicatie die over het algemeen vanuit een descriptieve, empirische en meer pragmatische invalshoek (als instrumentalistische overheidsvoorlichting) wordt beschouwd, zoals hierboven beschreven is. Overheidscommunicatie wordt hierdoor een vorm van *politieke* communicatie, meer specifiek en vooral politiker dan de visie van Katus die overheidsvoorlichting veel ruimer en vrijblijvender ziet als een vorm van so-

ciale communicatie en zijn politieke dimensie slechts vormgeeft in de bevordering van het handelen van de burger, als staatsburger en als onderdaan, een aanvechtbaar onderscheid zoals ik getracht heb aan te tonen.

Geplaatst binnen het kader van het politieke systeem van Easton⁷⁸⁾ krijgt overheidscommunicatie vier functies, namelijk:

1. politieke en bureaucratische socialisatie: burgers moeten weten hoe het politieke systeem functioneert, ze moeten zijn ingewijd in de politieke cultuur van het politieke systeem zodat zij zichzelf deze cultuur ook eigen kunnen maken;

2. de radar- en articulatiefunctie: de behoeften en wensen van het publiek moeten worden opgevangen en onder woorden worden gebracht. Anders blijven burgers en groeperingen roependen in de woestijn. De overheid moet een radarscherm opstellen en de opgevangen signalen doorzenden.

3. het bevorderen van inspraak, dus dat burgers en groepen (kunnen) meedenken en meepraten over de beleidsvorming, dus hun invloed kunnen laten gelden.

4. de implementatieve functie: het aanvaarde beleid moet worden bekendgemaakt, soms moet steun voor dat beleid worden gemobiliseerd.

Het zal duidelijk zijn dat deze hoofddoelstelling niet is te realiseren met uitsluitend de modaliteit voorlichting, maar dat ook de andere verschijningsvormen public relations, propaganda en reclame aan bod moeten kunnen komen.

Natuurlijk zijn er grenzen aan het gebruik van de modaliteiten. De keuze wordt afhankelijk van de intenties van de zender, afhankelijk ook van de grenzen die de fase van het beleidsproces trekt, afhankelijk ook van ethische grenzen. Reclame is iets anders dan voorlichting, in de beleidsvoorbereidende fase is alleen de zuivere voorlichting toegestaan, en de ethische grenzen zijn te vinden in het normen- en waardenpatroon van de voorlichter zelf, van zijn organisatie, zijn

vak en van de samenleving als totaliteit.⁷⁹⁾

Deze visie op overheidscommunicatie impliceert een staatsvisie. Het is naar mijn mening niet mogelijk een visie op overheidsvoorlichting te ontwikkelen zonder daarbij een oordeel te hebben over de mate van staatsinterventie.

Vogelaar heeft zijn gedachten overheidsvoorlichting gestoeld op zijn corporatistische maatschappij-opvatting en bij Dekker kan men een impliciete visie op het functioneren van de staat ontdekken. Maar in andere wetenschappelijke literatuur en (begrijpelijk wellicht) in de definities die door de overheid zijn gehanteerd is geen spoor van een visie op het functioneren van de staat te vinden.

Onze Nederlandse rechtsstaat garandeert wel privaatrechtelijke gelijkheid, maar nog geen politieke gelijkheid. De staat is meer dan een rechtsgemeenschap, meer dan een 'publiekrechtelijke gemeenschap van overheid en onderdanen',⁸⁰⁾ de staat is ook een sa-

menlevings- en culturele gemeenschap, een levensgemeenschap van 'volk en overheid'.⁸¹⁾ Zo'n staat heeft naar mijn mening ook tot taak de politieke gelijkheid na te streven. Daarbij past een 'actieve' staat. Daarom kies ik niet voor de liberale op individuele zelfontplooiing gerichte staatsvisie (kleppermanstaat), maar voor een sociaal-democratische staatsopvatting. 'Het is het kenmerk van het democratisch socialisme', aldus Den Uyl, 'dat het de samenleving wil sturen'.⁸²⁾ In mijn ogen is de staat niet uitsluitend 'de cockpit van de samenleving',⁸³⁾ maar liever volg ik Kalma die meent dat – binnen de sociaal-democratie – de overheid veel meer moet overlappen aan de verschillende maatschappelijke sectoren en dat hetgeen die overheid wel doet voor een groter deel rechtstreeks beïnvloed en gecontroleerd dient te worden door de betrokken delen van de samenleving.⁸⁴⁾ Elders hoop ik deze gedachten nader uit te kunnen werken.

NOTEN

1. J. Katus, *Volkstelling in opspraak*, Den Haag, Vuga, 1984.
2. A. van der Meiden, 'Geen angst voor overheidspropaganda', in: *Trouw*, 12 oktober 1984.
3. H. Schelhaas, 'Als de dood voor overheidspropaganda', in: *Trouw*, 16 oktober 1984.
4. F. Kok, 'Dolman verwijt Ruding propaganda te bedrijven', in: *NRC Handelsblad*, 25 oktober 1984.
5. J. Goossensen, 'Geen keeshond naast de waakhonden', in: *Hervormd Nederland*, 10 november 1984.
6. A. Hoogerwerf, 'Openbaarheid en manipulatie en kritische publiciteit', in: *Bestuur*, III/9, oktober 1984, p. 14.
7. Katus, op. cit., p. 266 e.v.
8. E. Dekker, 'Theorie van de overheidsvoorlichting', in: B. van Gent en J. Katus (red.), *Voorlichting, theorieën, werkwijzen en terreinen*, Alphen aan den Rijn/Brussel, Samsom, 1980, p. 187.
9. Katus, op. cit., p. 7.
10. Ibid., p. 9.
11. Ibid., p. 9.
12. Ibid., p. 9.
13. Ibid., p. 9, 10.
14. Ibid., p. 14, 15.
15. E. Dekker, *Overheidsvoorlichting in een verzorgingsmaatschappij*, Rotterdam, Drukkerij Bronder Offset n.v., 1969.
16. C.P.M. van der Haak, *Bekendmaken en bekend raken*, Den Haag, Staatsuitgeverij, 1972.
17. *Openbaarheid Openheid*, rapport van de Commissie Heroriëntatie Overheidsvoorlichting, Den Haag, Staatsuitgeverij, 1970.
18. Katus, op. cit., p. 238.
19. *Overheidsvoorlichting*, rapport der Adviescommissie Overheidsbeleid inzake voorlichting, Den Haag, Staatsuitgeverij, 1946.
20. Katus, op. cit., p. 264.
21. Ibid., p. 247.
22. Overheidsvoorlichting, op. cit., p. 10, (door Katus geciteerd op p. 247).
23. Openbaarheid Openheid, op. cit., p. 165, (door Katus geciteerd op p. 248).
24. Katus, op. cit., p. 273.
25. Ibid., p. 244.

26. A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*, Amsterdam, J.H. de Bussy, 1979, p. 11.
27. *Ibid.*, p. 122.
28. *Ibid.*, p. 124.
29. Katus, op. cit., p. 245.
30. *Ibid.*, p. 199.
31. Openbaarheid Openheid, op. cit., p. 3.
32. *Ibid.*, p. 10.
33. Katus, op. cit., p. 206.
34. Dekker, op. cit., p. 182.
35. Katus, op. cit., p. 216.
36. Openbaarheid Openheid, op. cit., p. 10.
37. Katus, op. cit., p. 216.
38. G.A.M. Vogelaar, *Systematiek en spelregels van de overheidsvoorlichting*, Den Haag, Martinus Nijhoff, 1955.
39. Vogelaar, op. cit., p. 31.
40. *Ibid.*, p. 31.
41. *Ibid.*, p. 2.
42. *Ibid.*, p. 220 e.v.
43. W. Banning, *Hedendaagse sociale bewegingen*, Deventer, Van Loghum Slaterus, 1964, p. 60 e.v.
44. Vogelaar, op. cit., p. 266.
45. Dekker, op. cit., p. 17.
46. *Ibid.*, p. 37 (door Katus geciteerd op p. 251).
47. H. Schelhaas, *De informatieplicht van de overheid*, Zwolle, Waanders, 1979, p. 21 (door Katus geciteerd op p. 254).
48. Schelhaas, op. cit., p. 178 (door Katus geciteerd op p. 254).
49. H. Schelhaas, 'Als de dood voor overheidspropaganda', op. cit.
50. Aanwijzingen inzake openbaarheid van bestuur, *Staatscourant*, 1980, nr. 6, gerectificeerd in *Staatscourant*, 1980, nr. 11.
51. J. Goossens, op. cit.
52. Katus, op. cit., p. 254.
53. B. van Gent, 'Voorlichting in vogelvlucht, bij wijze van inleiding', in: B. van Gent en J. Katus (red.), op. cit., p. 9.
54. A.W. van den Ban *Inleiding tot de voorlichtingskunde*, Meppel/Amsterdam, Boom, 1982, p. 14.
55. Katus, op. cit., p. 260.
56. J. Katus, 'Aspecten van wetenschapsvoorlichting', in: B. van Gent en J. Katus (red.), op. cit., p. 226.
57. Katus, Volkstelling in opspraak, op. cit., p. 261.
58. *Ibid.*, p. 261, 262.
59. Openbaarheid Openheid, op. cit., p. 6.
60. J.J.A. Thomassen, 'Burgers in twee gedaanten', in: *Beleid en Maatschappij*, 1979/2, p. 38.
61. Thomassen, op. cit., p. 41.
62. *Ibid.*, p. 41.
63. C.J.M. Schuyt, 'Het rechtskarakter van de verzorgingsstaat', in: J.A.A. van Doorn en C.J.M. Schuyt (red.), *De stagnerende verzorgingsstaat*, Meppel/Amsterdam, Boom, 1982.
64. Schuyt, op. cit., p. 90.
65. *Ibid.*, p. 90, p. 91.
66. Katus, op. cit., p. 265.
67. *Ibid.*, p. 265.
68. *Ibid.*, p. 266.
69. *Ibid.*, p. 263.
70. *Ibid.*, p. 266.
71. *Ibid.*, p. 267.
72. *Ibid.*, p. 267.
73. *Ibid.*, p. 255.
74. *Ibid.*, p. 255.
75. *Ibid.*, p. 273.
76. *Ibid.*, p. 262.
77. Wim H. Nijhof, 'Overheidscommunicatie straks', in: Wim H. Nijhoff en J. Katus (red.), *Overheidsvoorlichting op een breukvlak*, Oldenzaal, Dinkeldruk, 1983, p. 71.
78. D. Easton, *A Systems Analysis of Political Life*, New York, 1965.
79. Wim H. Nijhof, op. cit., p. 66 e.v.
80. Dooyeweerd, Collegedictaat Publiek Recht, Amsterdam, z.j., p. 45, geciteerd in: R. Verhoef, *Syllabus Bestuurskunde*, Universiteit van Amsterdam, 1977.
81. R. Verhoef, op. cit., p. 11.
82. J.M. den Uyl, 'De urgentie van een nieuw beleid', in: *Socialisme en Democratie*, jrg. 37, september 1981, p. 384-391, geciteerd in: Kalma, *De illusie van de democratische staat*, Deventer, Kluwer, 1982, p. 17.
83. Kalma, op. cit., p. 11.
84. *Ibid.*, p. 133.

Belangstelling voor theoretische aspecten van overheidsvoorlichting is, naar verluidt, onder de met de verzorging er van belaste ambtenaren niet bijzonder groot. Zij zijn tevreden als het dagelijkse karwei geklaard is. Maar er zijn uitzonderingen. Tot deze behoorde wijlen dr. Harm Schelhaas, een puritein onder zijn confraters, die de discussie over de grenzen van de overheidsvoorlichting telkens weer levendig wist te maken. Die discussie lokte onder zijn meer rekkelijke collega's weleens schampere opmerkingen uit. De vraag daargelaten waar zij die grenzen wilden trekken, moet worden gezegd dat de schamperheid onterecht was. De discussie ging immers in laatste instantie over normen en waarden in de communicatie tussen de overheid en de burgers. Daarmee was de democratische kwaliteit van de samenleving aan de orde, wat een politieke aangelegenheid is.

Wim Nijhof wil ik ook tot de uitzonderingen onder de overheidsvoorlichters rekenen. Dit zeker niet omdat Schelhaas en hij convergerende opvattingen van overheidsvoorlichting zouden hebben gekoesterd. Wat zij wel gemeenschappelijk hadden, was de belangstelling voor theoretische vraagstukken van de overheidsvoorlichting, een belangstelling die uit een zekere gedrevenheid leek voort te komen. Een gedrevenheid, die men voor een aanzienlijk deel aan hun mens- en maatschappijvisie kon toeschrijven. Bij Schelhaas speelde in dit verband de zorg een rol om de geestelijke vrijheid van de burger. Hij heeft zijn afkeer van de 'volksvoorlichting' naar dirigistisch recept ook tijdens zijn laatste gastcollege, dat hij op mijn verzoek in Leiden hield, duidelijk laten blijken. En ik had de indruk, dat de studenten er niet ongevoelig voor waren.

Maar ook Nijhof, met wie ik reeds ge-

ruime tijd een plezierige samenwerkingsrelatie heb, kwam met een boodschap, waar zij oren naar hadden. Het was de boodschap van een voorlichter die weet, en weten wil, dat zijn werk politiek niet neutraal is en kan zijn. Nijhof is iemand, die vanuit een socialistische wereldbeschouwing tegen de overheidsvoorlichting aankijkt, die uitdrukkelijk kiest voor een 'ideologische benadering' van wat hij de overheidscommunicatie noemt. (Op dit laatste kom ik later terug).

Persoonlijk verkies ik 'gedreven' overheidsvoorlichters boven technocraten. Technocraten verdenk ik van een ambachtelijke perfectie, die ten koste gaat van het ethisch normbesef dat ik met Vogelaar, de grondlegger van de voorlichtingskunde met betrekking tot de overheidsvoorlichting, op het terrein in kwestie onontbeerlijk acht.

Ik heb dan ook geen enkele moeite met de stellingname van Nijhof, wanneer hij het over een ideologische benadering van de overheidsvoorlichting heeft, ofschoon ik zelf een andere weg preferer. Evenmin heb ik er moeite mee als hij vanuit die benadering mijn proefschrift aan een kritische beschouwing onderwerpt. Waar ik wel moeite mee heb, is dat wanneer Nijhof zijn eigen ideologische benadering in mijn boek niet terugvindt, van een geringe politieke diepgang meen te moeten spreken. Wat hij bij nader inzien mist, is zijn specifieke ideologische context, waarin het handelen van de burgers geplaattst en bevorderd dient te worden.

Tegenover een objectiverende benadering van de ontwikkeling der overheidsvoorlichting sedert 1946, waarbij de door de commissies Van Heuven Goedhart en Biesheuvel ontvouwde visies tegen de eigentijdse politieke achtergronden worden beschouwd, stelt hij zijn subjectief-ideologische

zienswijze. De commissie Van Heuven Goedhart droeg het hare bij tot het herstel van de parlementaire democratie in Nederland. Maar voor Nijhof maakte zij van de overheidsvoorlichting een instrument ter bevordering van depolitisering. De ruim twintig jaar later in leven geroepen commissie Biesheuvel heeft een rapport op tafel gelegd, dat zijn waarde tot op heden behouden heeft. Aan het einde van de door politieke democratisering roerige jaren zestig heeft deze commissie het vraagstuk van de overheidsvoorlichting uitdrukkelijk aan een steeds voortgaand proces van democratisering gerelateerd. Voor Nijhof is dit een wat anachronistische visie.

Toegegeven zij, dat de twee commissies niet vereenzelvigd kunnen worden met thinktanks van ideologisch gemotiveerde groeperingen, die de samenleving in hoog tempo overeenstemmig een bepaald model willen veranderen. In het door Nijhof bekritiseerde boek heb ik in dit verband niet voor niets er op gewezen, dat de definities die de twee staatscommissies van overheidsvoorlichting hebben gegeven een compromis-achtig karakter dragen. Zij dienden zowel vanuit politieke als vanuit ambtelijke invalshoeken functioneel te zijn. Zij gaven bijgevolg de heersende opvattingen weer omtrent de voorlichting vanwege met name de rijksoverheid. Nijhof is het hier niet mee eens, want, zo zegt hij, de heersende opvattingen onder departementale voorlichters waren anders dan die, welke door met name de commissie Biesheuvel werden verwoord, terwijl er in de eerste helft van de jaren '70 de voorlichting vanwege lagere overheden ten aanzien van de politieke democratisering een grotere rol speelde dan in haar optiek. Als dit juist is, dan is het misschien te wijten aan de snelheid, waarmee maatschappelijke veranderingen zich in Nederland gingen voltrekken. In ieder geval deed deze opmerkelijke 'progressiviteit' zich ná het verschijnen van het rapport van de commissie voor.

Aangaande de departementale voorlichters moet – met alle respect voor hen – worden opgemerkt, dat de onder hen heersende opvattingen niet noodzakelijkerwijs ook onder politieke en ambtelijke gezagsdragers behoeften te heersen. In samenhang hiermee is het misschien goed te bedenken, dat overheidsvoorlichters noch in de commissie Van Heuven Goedhart, noch in de commissie Biesheuvel zitting hadden. In de eerste was met name de perswereld sterk vertegenwoordigd. Het lijkt dan ook geen toeval, dat de overheidsvoorlichting in haar optiek in de eerste plaats voorlichting aan de pers diende te zijn. Doch dit ter zijde. Voor wat de commissie Biesheuvel betreft valt op, dat het beroepsveld public relations hierin wel vertegenwoordigd was en dat van voorlichting niet. Mr. A. Seret, oud-voorzitter van het Nederlands Genootschap voor Public Relations, was namelijk lid van de commissie en kon, als zodanig, de meningsvorming daarin beïnvloeden. Overheidsvoorlichters genoten dit voorrecht niet. Hetgeen wellicht toe te schrijven is aan de verhoudingsgewijs geringe professionalisatie onder hen, wat mede in een lage organisatiegraad tot uiting kwam. Zelfs heden ten dage ontbreekt er een algemene beroepsvereniging van overheidsvoorlichters, al schijnt de VVA zich niet langer te beschouwen als een organisatie van louter voorlichters bij lagere overheden. Deze vereniging is overigens pas omstreeks 1968, het jaar waarin de commissie Biesheuvel werd ingesteld, ontstaan, waarbij, als ik het wel heb, ongenoegen meespeelde over het feit dat de al dan niet heersende opvattingen van overheidsvoorlichters omtrent overheidsvoorlichting in de commissie Biesheuvel niet tot hun recht konden komen.

Nochtans heeft de commissie Biesheuvel, zoals reeds eerder aangestipt, een indrukwekkende prestatie geleverd. Haar opvatting van overheidsvoorlichting is als holistisch te typeren, omdat hierin zowel de politieke als de maatschappelijke dimensie ervan tot

uiting komen. De commissie spreekt in dit verband over voorlichting aan de staatsburger en voorlichting aan de onderdaan. Hetgeen zeggen wil, dat de burger de ene keer voorlichting behoeft voor zijn politiek, de andere keer voor zijn maatschappelijk handelen. Deze dichotomie is voor Nijhof een soort 'kermisattractie'.

Met voorbijgaan van deze kwalificatie kan men met zijn eerste argument contra instemmen: het onderscheid is kunstmatig. Maar dat geldt in principe ook ten aanzien van, bij voorbeeld, de 'homo economicus'. Als een dergelijke abstractie in termen van informatie iets oplevert, is zij bruikbaar. In het onderhavige geval kan zij licht werpen op de eerder aangestipte discussie betreffende de overheidsvoorlichting. Deze discussie had, en heeft nog steeds, nagenoeg uitsluitend op de staatsburger betrekking.

Tot slot zij ingegaan op de vraag van Nijhof, of de door mij gegeven omschrijving van overheidsvoorlichting op de hedendaagse voorlichtingspraktijk in het openbaar bestuur past. Deze vraag stelt hij naar aanleiding van mijn opmerking, dat het nut van de definitie in kwestie bij verder onderzoek nog moet blijken. Wat zijn aandacht kennelijk ontsnapt is, is dat het hier uitdrukkelijk een stipulatieve definitie betreft. Deze heeft niet de intentie een bepaald fenomeen te beschrijven. Het gaat om een instrument tot vererving van kennis over dat fenomeen. Een instrument dat is ontwikkeld uit de theorievorming over voorlichting in het algemeen, en over voorlichting uitgaande van een overheid in het bijzonder. Van zo'n instrument maakt men gebruik zolang er behoefte aan bestaat, of zolang dat instrument het doet.

Met betrekking tot de behoefte kan worden opgemerkt, dat er sprake is van stagnatie in de theorievorming omtrent overheidsvoorlichting. Nijhof zelf refereert hiernaar. Deze stagnatie kan in verband staan met onvoldoende ijver waar het om de conceptualisering gaat. In ieder geval is het beden-

kelijk, mede omdat er sedert de verschijning in 1970 van het rapport van de commissie Biesheuvel er heel wat is veranderd in Nederland. Hetgeen niet zonder gevolgen is voor de overheidsvoorlichting, zoals dat bijvoorbeeld uit het in 1984 uitgebrachte rapport van de interdepartementale werkgroep Heroverweging Voorlichting Rijksoverheid kan worden opgemaakt. Bezinning op de (wenselijke) ontwikkeling van de overheidsvoorlichting is geboden.

Een niet van staatscommissies afkomstige, maar op de theorievorming over voorlichting stoelende omschrijving van voorlichting kan daarbij nuttig zijn. Hier komt een tweede motief naar voren dat bij de formulering van de definitie in kwestie een rol speelde. Alhoewel de voorlichtingskunde in Nederland reeds een jaar of twintig tot de academische disciplines kan worden gerekend, is van deze kant tot dusver niet, of nauwelijks, systematisch aandacht geschonken aan problemen van de overheidsvoorlichting. Het waren vooral juristen en sociologen die zich er mee bezig hebben gehouden. De waarde van hun bijdragen staat boven twijfel verheven, maar het is wel bedenkelijk dat de voorlichtingskunde voor de praktijkvelden landbouwvoorlichting alsmede gezondheidsvoorlichting en -opvoeding de nodige belangstelling toont, overheidsvoorlichting echter tamelijk stiefmoederlijk behandelt. Historisch zal dit allemaal wel verklaarbaar zijn, maar daarmee kan het niet worden goedgepraat. Overheidsvoorlichting, zowel wanneer het om het zichtbaar maken gaat van het overheidshandelen, als wanneer zij als beleidsinstrument wordt gehanteerd, ontleent haar betekenis aan het belang van dat handelen ten aanzien van het individueel en maatschappelijk welzijn. En Nijhof zal de laatste zijn die dit bagatelliseren wil.

Hoe het ook zij, ik heb een aanzet proberen te doen tot integratie van de theorievorming over voorlichting in het algemeen en over overheidsvoorlichting in het bijzonder. Of dit gelukt is, is

niet aan mij om te beoordelen. Vooralsnog ben ik redelijk tevreden als deze aanzet de verruiming, c.q. verdieping van mijn kennis, respectievelijk inzicht in de overheidsvoorlichting bevordert. Wat, als ik Nijhofs kritiek voor ogen houd, wel het geval is. Ik onderken thans meer dan voorheen dat Nijhof, en met hem anderen, ertoe neigen om 'overheidsvoorlichting' in te ruilen

voor 'overheidscommunicatie'. Dit zou een tamelijk radicale breuk impliceren met de door de commissie Van Heuven Goedhart en Biesheuvel aangegeven ontwikkelingslijnen, waarbij de kernvraag was niet of voorlichting overheidscommunicatie was, doch welke vorm van overheidscommunicatie als voorlichting kon worden gekwalificeerd.

Gegevens over de auteurs

Dr. J. Katus is wetenschappelijk hoofdmedewerker voorlichtingskunde bij de vakgroep andragologie van de Rijksuniversiteit Leiden.

Dhr. W.H. Nijhof is hoofd van de afdeling voorlichting van de gemeente Apeldoorn, hij hoopt in 1985 aan de Universiteit van Amsterdam af te studeren in de communicatiewetenschap.

Drs. L.C.J. Vogels is werkzaam bij de vakgroep communicatiewetenschap van de Katholieke Universiteit te Nijmegen.

Dr. J.Th.J.M. Willems is docent populariseren van de Natuurwetenschappen aan de faculteit Wiskunde en Natuurwetenschappen van de Katholieke Universiteit te Nijmegen.

Mr. drs. F.W. Winkel is als wetenschappelijk medewerker verbonden aan de vakgroep sociale psychologie van de Vrije Universiteit in Amsterdam.